

KLAUS-VALTIN VON EICKSTEDT

ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΝ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΑΘΗΝΑΙ 2001

Τὸ Ἄσκληπιεῖον τοῦ Πειραιῶς

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
Fax (01) 3644996

ISSN 1105-7785
ISBN 960-8145-10-4

Μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικὰ Ἰφιγένειας Λεβέντη

KLAUS-VALTIN VON EICKSTEDT

Τὸ Ἀσκληπιεῖον τοῦ Πειραιῶς

ΑΘΗΝΑΙ 2001

and the other 1000 were used as test data. The test data were used to evaluate the performance of the proposed model. The test data were divided into two groups: 500 for training and 500 for testing. The training data were used to train the proposed model and the testing data were used to evaluate the performance of the proposed model.

The performance of the proposed model was evaluated using the following metrics: accuracy, precision, recall, and F1 score. The accuracy of the proposed model was 0.92, the precision was 0.93, the recall was 0.91, and the F1 score was 0.92. The performance of the proposed model was compared with the performance of the other models. The performance of the proposed model was significantly better than the performance of the other models.

The performance of the proposed model was evaluated using the following metrics: accuracy, precision, recall, and F1 score. The accuracy of the proposed model was 0.92, the precision was 0.93, the recall was 0.91, and the F1 score was 0.92. The performance of the proposed model was compared with the performance of the other models. The performance of the proposed model was significantly better than the performance of the other models.

The performance of the proposed model was evaluated using the following metrics: accuracy, precision, recall, and F1 score. The accuracy of the proposed model was 0.92, the precision was 0.93, the recall was 0.91, and the F1 score was 0.92. The performance of the proposed model was compared with the performance of the other models. The performance of the proposed model was significantly better than the performance of the other models.

The performance of the proposed model was evaluated using the following metrics: accuracy, precision, recall, and F1 score. The accuracy of the proposed model was 0.92, the precision was 0.93, the recall was 0.91, and the F1 score was 0.92. The performance of the proposed model was compared with the performance of the other models. The performance of the proposed model was significantly better than the performance of the other models.

The performance of the proposed model was evaluated using the following metrics: accuracy, precision, recall, and F1 score. The accuracy of the proposed model was 0.92, the precision was 0.93, the recall was 0.91, and the F1 score was 0.92. The performance of the proposed model was compared with the performance of the other models. The performance of the proposed model was significantly better than the performance of the other models.

The performance of the proposed model was evaluated using the following metrics: accuracy, precision, recall, and F1 score. The accuracy of the proposed model was 0.92, the precision was 0.93, the recall was 0.91, and the F1 score was 0.92. The performance of the proposed model was compared with the performance of the other models. The performance of the proposed model was significantly better than the performance of the other models.

Περιεχόμενα

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἱεροῦ	1
Ἡ ἱστορία τοῦ ἱεροῦ	4
Ὁ μύθος τοῦ Ἀσκληπιοῦ	6
Οἱ λατρεῖες στὸ πειραϊκὸ Ἀσκληπιεῖο	9
Οἱ θυσίες	23
Οἱ θεραπεῖες	31
Σημειώσεις	43
Προέλευση εἰκόνων	49

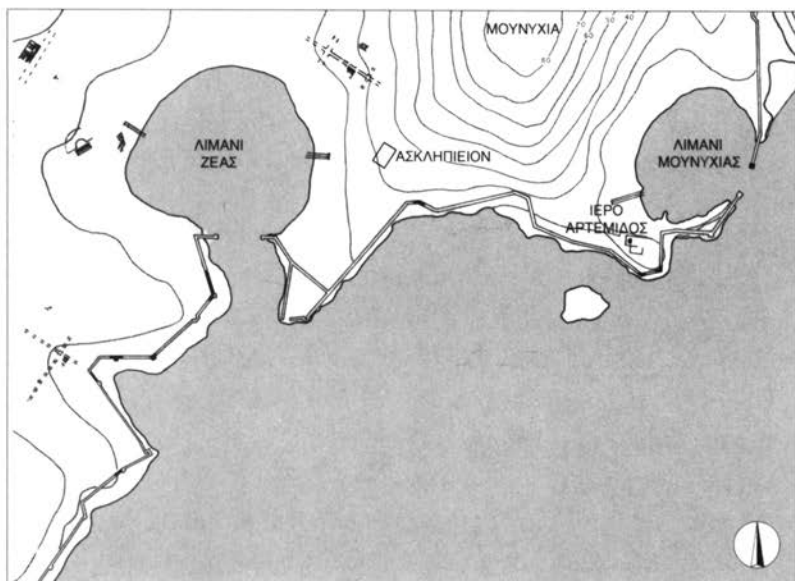
Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἱεροῦ

Κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν γιὰ τὴ διάνοιξη θεμελιῶν τὸ 1888
στὴ ΝΑ περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ζέας, στὸ οἰκόπεδο ὅπου **1**
βρισκόταν τὸ θερινὸ θέατρο Τσόχα, ἦρθε στὸ φῶς τὸ ἄγαλμα τοῦ **2**
Ἀσκληπιοῦ τῆς Μουνυχίας. Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ ἀκολούθησε
ἀπέδωσε μία σειρὰ ἀπὸ εὐρήματα, τὰ ὁποῖα παρουσίασε ὁ Ἰάκωβος
Δραγάτσης σὲ μία ἐξαιρετικὰ σύντομη ἀνασκαφικὴ ἔκθεσι¹.
Πλήρης δημοσίευση τῶν εὐρημάτων δὲν ἔγινε.

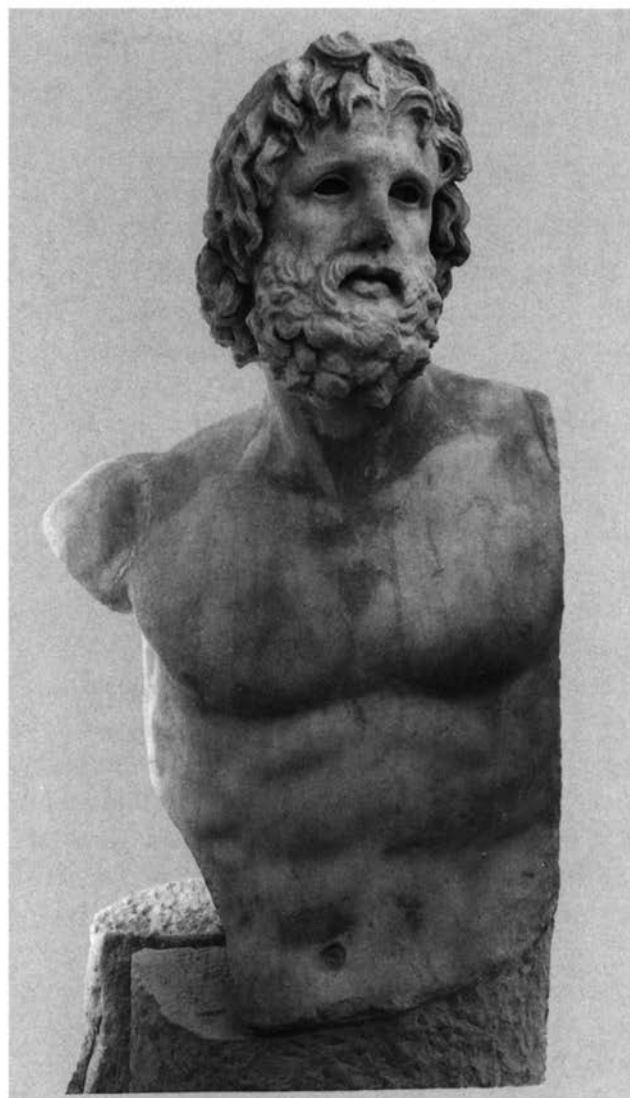
Ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὰς στὸν Ἀσκληπιὸ ποὺ συνόδευαν
ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἀφιέρωματα βεβαίωσαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι στὸ
χῶρο αὐτὸ βρισκόταν τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Μουνυχίας.
Σύμφωνα μὲ τὶς παλαιὲς σημειώσεις τῆς ἀνασκαφῆς τὸ ἱερὸ
περιλάμβανε ἓναν περίβολο καὶ ἓναν ναό. Ὁ Paul Wolters ἔγραφε
τὸ 1892, τέσσερα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη²: «Φωτογραφία
τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων δὲν ἔχει ἀκόμη δημοσιευθῆ· ὅπως
πολὺ εὐγενικὰ μοῦ ὑπέδειξε ἐπὶ τόπου ὁ κύριος Δραγάτσης,
διακρίνεται ἀκόμη ὀλόκληρος ἢ περίμετρος τοῦ περιβόλου, εἰς τὸ
μέσον τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι εὐρίσκεται ὁ ναός».

Σήμερα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα δὲν εἶναι ὁρατά, καθὼς τὸ
οἰκοπεδο ἔχει πλήρως οἰκοδομηθεῖ· καμία φωτογραφία τους δὲν
ἔχει δημοσιευθεῖ. Μόνον ἡ θέση τοῦ ἱεροῦ εἶναι γνωστὴ χάρις στὰ
παλαιότερα σχέδια. Τὰ κινητὰ εὐρήματα τοῦ Δραγάτση φυλάσσ- **1**
ονται ἄλλα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς, καὶ ἄλλα στὸ
Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΝ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Εικ. 1. Χάρτης τοῦ Πειραιῶς· περιοχή μεταξύ τῶν λιμανιῶν Ζέας καὶ Μουνυχίας.

Εικ. 2. Τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Μουνυχίας (περ. 200 π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 258.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἱεροῦ

Ἡ ἴδρυση τοῦ Ἀσκληπιείου τοῦ Πειραιῶς πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ γύρω στὸ 420 π.Χ. Στὴν κωμῶδια τοῦ Ἀριστοφάνους *Σφήκες* ποὺ διδάχθηκε τὸ 422 π.Χ., ὁ Βδελυκλέων στέλνει τὸν πατέρα του Φιλοκλέωνα γιὰ θεραπεία στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Αἴγινας³. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ γίνεται μέχρι σήμερα ἀποδεκτὸ στὴν ἔρευνα ὅτι σὲ αὐτοὺς τοὺς χρόνους δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη Ἀσκληπιεῖο στὴν ἠπειρωτικὴ χώρα τῆς Ἀττικῆς⁴. Στὴ χρονολογημένη τὸ 420/19 π.Χ. ἰδρυτικὴ ἐπιγραφή τοῦ ἀθηναϊκοῦ Ἀσκληπιείου⁵, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Τηλέμαχος εἰσήγαγε τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληποῦ στὸ ἄστυ, ἀναφέρεται ὅτι ὁ θεὸς *ἀνέβηκε* ἀπὸ τὴ Ζέα στὴν Ἀθήνα. Αὐτὸ ἐπίσης ὑποδηλώνει ὅτι τὸ πειραϊκὸ Ἀσκληπιεῖο εἶχε ἰδρυθεῖ πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς Ἀθήνας⁶.

Ὁ Giuseppe Nenci⁷ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἰδιαίτερη σημασία ποὺ ἀπέκτησε ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληποῦ στὴν Ἀθήνα ὀφείλεται στὸ λοιμὸ τοῦ 430/29 π.Χ. Ὁ Christoph Auffarth διευρύνει τὴν ἄποψη τοῦ Nenci: Βλέπει σ' αὐτὸν τὸ λοιμὸ τὴν αἰτία μιᾶς βαθιᾶς κρίσης, ἡ ὁποία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εἰσαγωγὴ στὴν πόλη νέων θεῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ἀσκληπιός⁸. Πάντως τὸ πειραϊκὸ Ἀσκληπιεῖο λειτουργοῦσε ὡς ἰαματικὸ ἱερὸ στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀφοῦ κατάλογος αὐτῶν τῶν χρόνων ποὺ βρέθηκε ἐκεῖ⁹ ἀφ' ἑνὸς ἀπαριθμεῖ ἰατρικὰ ἐργαλεῖα καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀναφέρει τὴν οἰκοδομίαν τοῦ ἱεροῦ, φράση ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει ὅτι στὸ Ἀσκληπιεῖο ὑπῆρχαν κτίρια. Τὸ ἱερὸ ἦταν σὲ λειτουργία σίγουρα ὡς τὸν 2ο – 3ο μ.Χ. αἰ., ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ ἀναθηματικὰς ἐπιγραφὰς. Συνεπῶς διαπιστώνεται ὅτι στὸν Πειραιᾶ, ὅπως καὶ στὴν Ἀθήνα, παρὰ τὴν ἀπώλεια τῆς πολιτικῆς

σημασίας τοῦ τόπου, ἡ ζωὴ τῶν Ἀσκληπιείων συνεχίζεται, καὶ μάλιστα ἡ λατρεία προσλαμβάνει μεγαλύτερη σπουδαιότητα στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ.

Ὁ μύθος τοῦ Ἀσκληπιοῦ

Ὁ Πίνδαρος στὸν *Γ' Πυθιόνικο* του ἀναφέρει ὅτι ἡ Κορωνίς, θυγατέρα τοῦ Φλεγύα συνέλαβε ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα τὸν Ἀσκληπιό¹⁰. Σύνναψε ὅμως σχέση καὶ μὲ τὸν Ἴσχυ, φιλοξενούμενο στὸ σπιτί τοῦ πατέρα της. Ὁ Ἀπόλλων τὴν τιμώρησε μὲ θάνατο γιὰ τὴν ἀπιστία της, ἀλλὰ ἔσωσε τὸν γιό του καὶ ἐμπιστεύθηκε τὴν ἀνατροφή του στὸν κένταυρο Χείρωνα ὁ ὁποῖος ζοῦσε στὸ ὄρος Πήλιο. Ἀπὸ τὸν Χείρωνα διδάχθηκε ὁ Ἀσκληπιὸς τὴν ἰατρικὴ τέχνη καὶ στὸ Πήλιο μάλιστα ἀπέκτησε ὡς μόνιμο συνοδό του τὸ φίδι. Ὅταν ὅμως χρησιμοποίησε τὴν ἰατρικὴ γιὰ νὰ ἐπαναφέρει ἀνθρώπους στὴ ζωὴ, ὁ Ζεὺς τὸν θανάτωσε πλήττοντάς τον μὲ τὸν κεραυνό του¹¹.

Ἡ καταγωγή τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐντοπίζεται στὴ Θεσσαλία καὶ ἡ ἀρχαιότερη θέση λατρείας του ἦταν πιθανότατα ἡ Τρίκκη¹². Ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει τὸν Ἀσκληπιὸ μόνον ὡς γνώστη τῆς ἰατρικῆς τέχνης καὶ κάνει λόγο στὴν Ἰλιάδα γιὰ τοὺς δύο γιούς του, Μαχάονα καὶ Ποδαλείριο¹³. Ὁ Πίνδαρος χαρακτηρίζει τὸν Ἀσκληπιὸ ὡς ἥρωα. Βεβαίως ὡς γιὸς ἐνὸς θεοῦ καὶ μιᾶς θνητῆς ὁ Ἀσκληπιὸς συγκαταλέγεται στοὺς ἥρωες. Γεννήθηκε, ἀπέκτησε παιδιά καὶ πέθανε¹⁴. Ὡς θεὸς τῆς ἰατρικῆς ὁ Ἀσκληπιὸς λατρεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ πιθανότατα τὸν 5ο αἰ. π.Χ., ὅποτε καὶ παίρνει τὴ θέση του ἀνάμεσα στοὺς χθόνιους θεοὺς. Τὸ ὅτι ὁ Ἀσκληπιὸς ἐντάσσεται στοὺς χθόνιους θεοὺς εἶναι ἀπόρροια τῆς μαντικῆς φύσης του, καθὼς τὰ ἱερά του, ὅπου ἀσκόταν ἡ ἰατρικὴ, λειτουργοῦσαν καὶ ὡς μαντεῖα¹⁵. Κατὰ τὸν Εὐστάθιο¹⁶, φασὶ καὶ ὅτι κοινὴ πὼς ἐστὶ τέχνη ἰατρικὴ καὶ μαντικὴ καὶ παρακάτω καὶ Αἰσχύλος δέ πού, φασι, τὸν ἱατρὸν μάντιν ὀνομάζει. Μία ἀπὸ τῆς

παλαιότερες μορφές μαντείας ήταν ο χρησμός μέσω των φιδιών. Στη διάρκεια της *έγκοιμησης* που λάμβανε χώρα στα Άσκληπεία, ο Άσκληπιός εμφανιζόταν στο όνειρο του ασθενούς και του απεκάλυπτε τη θεραπεία με χρησμό, τον οποίο στη συνέχεια έρμήνευε ο ιερέας.

Η χθόνια φύση του Άσκληπιού δεν δηλώνεται μόνο με το χρησμό μέσω των φιδιών και των ονείρων. Οί χθόνιοι θεοί ήταν συνδεδεμένοι με τη γη και τον Κάτω Κόσμο και είχαν έξουσία ζωής και θανάτου¹⁷. Ο Κικέρων στο έργο του *De natura deorum* (*Περί της φύσεως των θεών*)¹⁸ αναφέρει τρεις τάφους του Άσκληπιού, οί οποίοι μπορούν να σχετισθούν με τη μεταθανάτια λατρεία του. Ήδη ο Erwin Rohde τόνισε ότι ο αυτόν τον θεό της γης «που ένταφιάσθηκε» αναγνωρίζεται «ό αρχικός χαρακτήρας του Άσκληπιού ως θεού ο οποίος κατοικεί μέσα στη γη»¹⁹.

Η λατρεία του Άσκληπιού ως χθόνιου θεού διαφαίνεται εξάλλου και από μιá έπιγραφή του Άσκληπείου της Έπιδαύρου²⁰, στην οποία αναφέρεται *όλοκαύτωμα*, δηλαδή θυσία όπου το σφάγιο καίγεται ολοκληρωτικά και το κρέας του δεν καταναλώνεται από τους πιστούς. Αυτό το είδος θυσίας είναι θυσία έξιλασμού και άρμόζει κατ' έξοχήν στους χθόνιους θεούς.

Στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους ο Άσκληπιός κατατάσσεται στους Όλύμπιους θεούς, όπως δηλώνει το επίθετό του Όλύμπιος²¹, και αναφέρεται σε έπιγραφές με τις λατρευτικές έπικλήσεις Άσκληπιός Σωτήρ²² και Ζεύς Άσκληπιός²³. Στο Άσκληπείο της Περγάμου οικοδομήθηκε στους χρόνους του Άδριανού ένας κυκλικός ναός για τον Δία Σωτήρα Άσκληπιό²⁴.

Σχετικά με την καταγωγή και την οικογένεια του Άσκληπιού είναι γνωστά και τούτα: Ο μύθος του Άσκληπιού που μάς παραδίδει ο Πίνδαρος αντιπροσωπεύει την παράδοση της Λακέρειας στη Θεσσαλία, που είναι κοινή με την παράδοση της Έπιδαύρου²⁵. Σύζυγος του Άσκληπιού ήταν ή Ήπιόνη, ή οποία

λατρευόταν στην Επίδαυρο, την Ἀθήνα καὶ τὴν Κώ. Γιό του ἦσαν ὁ Μαχάων καὶ ὁ Ποδαλείριος, οἱ ὅποιοι ἀνήκουν στὴ σφαῖρα τῶν ἡρώων. Τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἀσκληποῦ εἶναι προσωποποιήσεις ἐννοιῶν²⁶.

Ἡ Ὑγιεία εἶναι πάρεδρος τοῦ Ἀσκληποῦ ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰ. καὶ εἶναι ἡ προσωποποίηση τῆς ὑγείας. Προτοῦ ὁ Ἀσκληπιὸς ἀρχίσει νὰ λατρεύεται ὡς θεός, τὸ ὄνομα Ὑγιεία ἐμφανίζεται ὡς λατρευτικὴ ἐπίκληση ἄλλων θεοτήτων, λ.χ. τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Ἀθήνα²⁷. Τὰ ὀνόματα τῶν θυγατέρων τοῦ Ἀσκληποῦ Ἀκεσὼ καὶ Ἰασώ, προέρχονται ἀπὸ τὶς λέξεις ἄκεσις καὶ ἰασις ἀντίστοιχα, ποὺ σημαίνουν «θεραπεία». Τὸ ὄνομα τῆς θυγατέρας τοῦ θεοῦ Πανάκειας προέρχεται ἀπὸ τὴ λέξη πανάκης, ποὺ δηλώνει «αὐτὸν ποὺ τὰ πάντα θεραπεύει». Τὸ ὄνομα τοῦ θεραπευτῆ δαίμονα Τελεσφόρου σημαίνει «αὐτὸς ποὺ ἐκπληρώνει». Ἀλεξήνωρ (αὐτὸς ποὺ βοηθάει τοὺς ἀνθρώπους) εἶναι ἓνα λατρευτικὸ ἐπίθετο τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀσκληποῦ. Ἡ Αἴγλη (λάμψη) ἦταν στὴν Ἀθήνα μία ἀκόμη ἀπὸ τὶς κόρες τοῦ θεοῦ.

Οἱ λατρεῖες στὸ πειραιϊκὸ Ἴ�σκληπιεῖο

Στὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς ὑπῆρχε, σύμφωνα μὲ τὶς παλαιότερες εἰδήσεις ὡς πρὸς τὴν ἀποκάλυψή του, ἕνας ναὸς ἀφιερωμένος στὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴ Μουνυχία, σήμερα στὸ **2** Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο²⁸, εἶναι τὸ μοναδικὸ μεγάλου μεγέθους γλυπτὸ ποὺ παριστάνει τὸν Ἀσκληπιὸ ἀπὸ τὸ πειραιϊκὸ ἱερό. Διατηρεῖται μόνον τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ἀγάλματος μέχρι τὰ ἰσχία. Εἶναι ἀπὸ μάρμαρο καὶ μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ. Ὁ θεὸς εἰκονίζεται ὄρθιος. Τὸ ἄγαλμα χρονολογεῖται σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατέστερη στὴν ἔρευνα ἄποψη στὸν 2ο π.Χ. αἰ., εἶναι δηλαδὴ ἀρκετὰ μεταγενέστερο ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ ἱεροῦ.

Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἦταν τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ποὺ ἦταν στημένο μέσα στὸν ναὸ του, τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Wolters. Πρόκειται γιὰ τὸ μοναδικὸ μεγάλου μεγέθους ἄγαλμα ποὺ βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπιείου. Ὅμως ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐλευσίνας προέρχεται ἕνα ἐπίσης μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ ἄγαλμα Ἀσκληπιοῦ²⁹, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή ποὺ φέρει στὴ βάση του ἦταν ἀναθηματικόν. **3** Λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα δὲν μᾶς σώθηκε.

Ἄν θεωρήσουμε τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Μουνυχίας λατρευτικόν, τότε τίθεται τὸ ἐρώτημα, μήπως δὲν ὑπῆρχε προηγουμένως στὸ ἱερὸ ἄλλο ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, καὶ μήπως τυχὸν στὸ ἱερὸ δὲν ὑπῆρχε στοὺς πρώτους χρόνους τῆς λειτουργίας του ναός. Στὸν κατάλογο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω γίνεται λόγος γιὰ τὴν οἰκοδομία τοῦ ἱεροῦ,

Εικ. 3. Ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἀνάθημα τοῦ Ἐπικράτους, ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα (τέλος 4ου αἰ. π.Χ.). Ἐλευσίς, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 5100.

δηλαδή για έπικείμενο κτίσιμο του ιεροῦ· αὐτὸ σημαίνει πιθανότατα, ὅτι ὁ ναὸς δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα.

Στὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς ὁ Ἀσκληπιὸς δὲν λατρευόταν ἐν τοῦτοις μόνος. Ἐνας *ιερός νόμος* τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.³⁰ 4 παραθέτει τὸν κανονισμό τῆς *προθύσεως* (προκαταρκτικῆς θυσίας):

Θ ε ο ι.		Θ ε ο ι.
Κατὰ τάδε προθύεσθα-		<i>Σύμφωνα μὲ τὰ ἐξῆς γίνεται ἡ πρόθυσις.</i>
1· Μαλεάτη πόπανα τρι-	3	<i>Τρία πόπανα γιὰ τὸν Μαλεάτα,</i>
ία· Ἀπόλλωνι πόπανα τρι-		<i>τρία πόπανα γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα</i>
ρία· Ἑρμῆι πόπανα τρι-		<i>τρία πόπανα γιὰ τὸν Ἑρμῆ</i>
α· Ἴασοι πόπανα τρία· Ἀ-	6	<i>τρία πόπανα γιὰ τὴν Ἴασοῦ, τρία</i>
κεσοῖ πόπανα τρία· Πα-		<i>πόπανα γιὰ τὴν Ἀκεσοῦ, γιὰ τὴν</i>
νακείαι πόπανα τρία·		<i>Πανάκεια τρία πόπανα,</i>
κυσίν πόπανα τρία· κυ-	9	<i>τρία πόπανα γιὰ τοὺς σκύλους,</i>
νηγέταις πόπανα τρι.		<i>γιὰ τοὺς κυνηγούς τρία πόπανα.</i>
Εὐθύδημος		<i>Ὁ Εὐθύδημος</i>
Ἑλευσίνιος	12	<i>ὁ Ἑλευσίνιος</i>
ἱερεὺς Ἀσκληπιῶ		<i>ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιοῦ</i>
τὰς στήλας ἀνέθηκ[ε]		<i>ἀνέθεσε τὶς στήλας ποὺ βρίσκονται</i>
τὰς πρὸς τοῖς βωμοῖς	15	<i>πλάι στοὺς βωμούς</i>
ἐν αἷς τὰ πόπανα πρῶτος		<i>πάνω στὶς ὁποῖες αὐτὸς πρῶτος</i>
ἐξηκάσατο, ἃ χρῆ πρ[ο]-		<i>ἀπεικόνισε, ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα πρέπει</i>
θύεσθ[αι - - - - -]	18	<i>νὰ προσφέρονται ὡς πρόθυσις</i>

Ἡ πρόθυσις ἡ ὁποία τελεῖται ἀπὸ τὸν ἱερέα τοῦ Ἀσκληπιοῦ Εὐθύδημο³¹ μὲ τὴ μορφή προσφορᾶς ποπάνων (λατρευτικὰ ψωμάκια) ἀπευθύνεται κατ' ἀρχὰς στὸν Μαλεάτα, στὸν ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸν ἴδιο τὸν Ἀσκληπιό. Ἀντίθετα, στὴν Ἐπίδαυρο *Μαλεάτας* εἶναι ἡ λατρευτικὴ ἐπίκληση τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα στὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ ἀκολουθεῖ ἐκεῖνο τοῦ Μαλεάτα. Ἐπίσης ἡ πρόθυσις ἔχει ὡς ἀποδέκτες τὸν Ἑρμῆ, τὶς τρεῖς θυγατέρες τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τοὺς *κύνες* καὶ τοὺς *κυνη-*

Εικ. 4. Ἱερὸς νόμος, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς (ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.). Πειραιάς, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὔρ. 1622.

γέτες. Οί τελευταίοι μάλλον ταυτίζονται με τους δύο γιούς του Ἀσκληποῦ, τὸν Μαχάονα καὶ τὸν Ποδαλείριο, οἱ ὁποῖοι ἀπεικονίζονται πιθανότατα καὶ σὲ ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου³² δίπλα στὸν Ἀσκληπιό, συνοδευόμενοι ἀπὸ σκύλους³³.

Στὶς γυναικεῖες μορφές τοῦ κύκλου τοῦ Ἀσκληποῦ συγκαταλέγεται ἐν πρώτοις ἡ κόρη του Ὑγιεία, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ὡς συνοδὸς τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ οἱ ἄλλες θυγατέρες του, Ἰασώ, Πανάκεια καὶ Ἀκεσώ, πού ἡ λατρεία τους στὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν παραπάνω *ιερό νόμο*. Ἐπίσης εἶναι γνωστὴ ἡ λατρευτικὴ σχέση τοῦ

Εἰκ. 5. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Ἀσκληπιό καὶ τῇ Δήμητρα, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὔρ. 1426.

Ἄσκληπιου μὲ τὴν Δήμητρα καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸν Δία Μειλίχιο καὶ τὸν Δία Φίλιο.

Τὴ στενὴ σχέσηι τοῦ Ἄσκληπιου μὲ τὴν Δήμητρα πιστοποιεῖ ἓνα
6 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἄσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς³⁴. Σ' αὐ-

Εἰκ. 6. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὴν Δήμητρα καὶ τὴν Περσεφόνη, ἀπὸ τὸ Ἄσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς, (β' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὔρ. 1461.

τὸ εἰκονίζονται ἡ Δήμητρα, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται μόνον τὸ δεξιὸ χέρι, ἡ Κόρη πού κρατᾷ δάδα, καὶ λατρευτές³⁵.

Ὁ Ἀσκληπιὸς καὶ ἡ Δήμητρα λατρεύονταν ἀπὸ κοινοῦ ἰδιαίτερα στὸ Ἀσκληπιεῖο τῶν Ἀθηνῶν. Γιὰ παράδειγμα συναντᾷμε τὴν Δήμητρα καθιστή, σὲ ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Ἀσκληπιεῖο³⁶. Αὐτὴ ἡ λατρευτικὴ σύνδεση ἀποδίδεται ἀπὸ τὴν ἔρευνα στὸ ὅτι, ὅταν ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἰσήχθη στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο, δὲν ὑπῆρχε ἱερό τοῦ θεοῦ στὴν

Εἰκ. 7. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Δήμητρα, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας, ἀνάθημα ἐπὶ ἰατρῶν, (β' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 1332.

πόλη, και γι' αυτό το λόγο αυτός φιλοξενήθηκε αρχικά στο Ἐλευσίνιον τὸ ἐν ἄστει και κατὰ τὴ δεύτερη ἡμέρα τῆς ἀφίξης του μύθηθηκε στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια³⁷.

Ἐπιπλέον, ὅπως ἐπανελημμένα ὑποστηρίχθηκε, ἡ Δήμητρα εἶχε ἡ ἴδια ἰαματικὲς ιδιότητες³⁸. Αὐτὴ ἡ ἄποψη στηρίζεται στὸ
 8 ἀνάθημα τοῦ Εὐκράτους ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα³⁹, τὸ ὁποῖο ἐρμηνεύθηκε ὡς ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο γιὰ ἴαση ἀπὸ κάποια ἀσθένεια τῶν ὀφθαλμῶν. Παρόμοια ἀναθήματα μὲ παράσταση ὀφθαλμῶν ἔχουν βρεθεῖ και στὸ ἀθηναϊκὸ Ἀσκληπιεῖο⁴⁰, τὸ ἐλευσινακὸ ὅμως μνημεῖο μὲ τὴν ἀξιοσημείωτη παράσταση τῆς θεότητας παραμένει μοναδικό. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Karl Kerényi ἀμφισβήτησε τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀναθήματος τοῦ Εὐκράτους ὡς προσφοράς στὴ Δήμητρα μετὰ ἀπὸ θεραπεία⁴¹, και ἀναγνώρισε σ' αὐτὸ κάποια ἀνάθεση γιὰ τὴ μύηση στὴν ἀνώτερη βαθμίδα, τὴν ἐποπτεία τῶν Μυστηρίων. Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διευκρινιστεῖ. Ἄλλὰ και τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀντιφίλου⁴², τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ὅτι ἐξυμνεῖ τὴν Δήμητρα ὡς θεραπεύτρια τῶν ματιῶν, δὲν εἶναι δυνατόν μὲ βεβαιότητα νὰ ἐρμηνευθεῖ.

Ὁ Ἀσκληπιὸς δὲν συνδέθηκε μὲ τὴν Δήμητρα γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴ μύησή του στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια, ἀμέσως μετὰ τὴν καθιέρωση τῆς λατρείας του στὴν Ἀθήνα. Ὁ λατρευτικὸς συσχετισμὸς τῶν δύο θεῶν μαρτυρεῖται ἤδη στὴν Ἐπίδαυρο⁴³. Πρῶτος ὁ Παναγιώτης Καββαδίας ὑπέδειξε τὴν ὑπαρξη λατρείας τῆς Δήμητρος στὴν Ἐπίδαυρο, ὅπου ἡ θεὰ λατρευόταν ὡς καρποφόρος⁴⁴. Στὴν Ἐπίδαυρο μάλιστα διαπιστώνεται μία παλαιότερη πελοποννησιακὴ λατρεία τῆς Δαμίας και τῆς Αὐξησίας, δύο θεοτήτων ποὺ πιθανότατα ταυτίζονται μὲ τὴν Δήμητρα και τὴν Κόρη⁴⁵. Ἐξάλλου τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο, σήμερα στὴν Ἀθήνα, ποὺ ἤδη ἀναφέραμε,
 5 ἀπεικονίζει λατρευτὲς δεξιὰ ἐμπρὸς ἀπὸ ἕναν βωμὸ και στὰ ἀριστερά του τὸν Ἀσκληπιὸ μαζί μὲ ἄλλους θεοὺς· τελευταία ἴσως

ή Δήμητρα καθισμένη πάνω στη μουσική κίστη (στρογγυλό καλάθι).

Προφανώς ή παρουσία της Δήμητρος δίπλα στον Άσκληπό δεν είναι καθόλου άσυνήθιστη. Οί δύο θεοί εικονίζονται μαζί με

Εικ. 8. Ἀνάθημα τοῦ Εὐκράτους ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα στὴ Δήμητρα, ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 4353.

9 τὸν Δία καὶ τὴν Ἀθηνᾶ σὲ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἄσκληπιεῖο τῆς Περγάμου⁴⁶.

Ὁ μῦθος τοῦ Ἄσκληπιοῦ ποὺ παραδίδει ὁ Πίνδαρος ἀκολουθεῖ τὴν παράδοση τῆς Ἐπιδαύρου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀπόλλων συνάντησε τὴν Κορωνίδα κοντὰ στὴ λίμνη Βοιβηίδα στὸ Δῶτιον πεδῖον, στὸ ἀνατολικὸ δηλαδὴ τμήμα τῆς θεσσαλικῆς πεδιάδας, ἐκεῖ ὅπου κατὰ τὸν Leo Weber⁴⁷ ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν Πελασγῶν ἱερὸς περίβολος κάποιας θεᾶς μὲ τὸ ὄνομα Δωῖς,

Εἰκ. 9. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἄσκληπιό, τὴ Δήμητρα, τὸν Δία καὶ τὴν Ἀθηνᾶ, ἀπὸ τὴν Πέργαμο (τέλος 2ου αἰ. π.Χ.). Μουσεῖο Περγάμου, S 57.

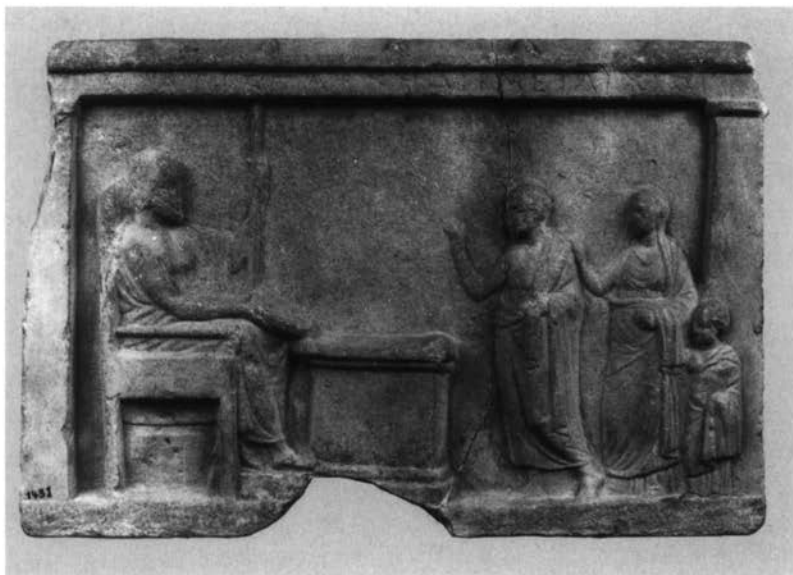
πού θεωρείται συντετμημένος τύπος τοῦ Δωμάτηρ. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνεύσει, γιὰτὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ καθὼς ἐξαπλωνόταν ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο, παρουσιάζεται στενὰ συνδεδεμένη μὲ ἐκείνη τῆς Δήμητρος, καὶ ἐπίσης καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου ἔχουν βρεθεῖ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὰς τόσο γιὰ τὴν Δήμητρα ὅσο καὶ γιὰ τὴν Περσεφόνη⁴⁸.

Ἡ σχέση τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὴν Δήμητρα δὲν περιορίζεται, προκειμένου γιὰ τὴν Ἀττικὴ, μόνο στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιά. Καὶ στὴν Ἐλευσίνα ὑπῆρχε πιθανότατα πολὺ κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος ἓνα ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴν **3** Ἐλευσίνα⁴⁹.

Γιὰ τὴν σχέση τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὴν Δήμητρα διαπιστώνουμε ἀκόμη ὅτι ὁ Ἀσκληπιὸς θεραπεύει τοὺς πιστοὺς του στὴν παρούσα ζωὴ ἀπὸ ἀσθένειες καὶ σωματικὲς ἀναπηρίες. Ἀντίθετα, ἡ Δήμητρα ὄχι μόνον εἶναι θεὰ τῆς γονιμότητος καὶ ἀρωγὸς τῶν γυναικῶν κατὰ τὴν κύηση καὶ τὸν τοκετό, ἀλλὰ ἐπίσης παρουσιάζεται στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὶς δυνάμεις τοῦ Ἄλλου Κόσμου. Στὰ Ἀσκληπιεῖα δὲν γίνονται πάντοτε θαύματα, καὶ οἱ πιστοὶ συχνὰ δὲν σώζονται. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο ἐπισημαίνεται μὲ ἐντυπωσιακὸ τρόπο ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο, ὁ ὁποῖος παραδίδει τὴν σκωπτικὴ παρατήρηση τοῦ Διογένους ἀπὸ τὴν Σινώπη πρὸς κάποιον ὁ ὁποῖος θαύμαζε τοὺς πολυάριθμους ἀναθηματικούς πίνακες στὸ Καβείριον τῆς Σαμοθράκης⁵⁰: θαυμάζοντός τινος τὰ ἐν Σαμοθράκῃ ἀναθήματα, ἔφη, “πολλῶ ἂν εἶη πλείω εἰ καὶ οἱ μὴ σωθέντες ἀνέτιθεσαν” (θὰ ἦταν πολὺ περισσότεροὶ οἱ πίνακες, ἂν καὶ ἐκεῖνοι ποὺ δὲν σώθηκαν εἶχαν προσφέρει τέτοιους).

Ὅπως ἤδη σημειώσαμε, ὁ Ἀσκληπιὸς ἀποκαλεῖται σὲ ἐπιγραφὰς Ἀσκληπιὸς Σωτήρ⁵¹ καὶ Ζεὺς Ἀσκληπιός⁵². Στὶς ἀνασκαφὰς τοῦ Ἀσκληπιείου τοῦ Πειραιῶς βρέθηκαν καὶ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα στὸν Δία Μειλίχιο, στὸν χθόνιο, ἀποτρόπαιο Δία⁵³,

- 10 ὅπως λ.χ. ἓνα ἀνάγλυφο στήν Ἀθήνα⁵⁴. Ἄλλα ἀναθηματικά ἀνάγλυφα τὰ ὁποῖα εἶχαν ἤδη βρεθεῖ νωρίτερα στήν περιοχή, βρίσκονται σήμερα στό Βερολίνο⁵⁵. Ὁ Δραγάσης μάλιστα ἀναφέρει στήν ἀνασκαφική ἔκθεσή του καί ἓνα ἀνάγλυφο μέ φίδια, ἀναθηματικό στόν Δία Φίλιο⁵⁶. Ἡδη ὁ Adolf Furtwängler εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Ζεὺς Μειλίχιος καί ὁ Ζεὺς Φίλιος λατρεύονταν στόν ἴδιο χῶρο⁵⁷. Καί ὁ Ἀσκληπιὸς καί ὁ Ζεὺς Μειλίχιος λατρεύονται μέ τὴ μορφή φιδιοῦ. Ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ μέ τὴ μορφή φιδιοῦ μαρτυρεῖται ὄχι μόνον ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς γιὰ τὰ θαύματα τῆς Ἐπιδαύρου, καί ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Ὀβιδίου ὡς πρὸς τὸν τρόπο μεταφορᾶς τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὴν

Εἰκ. 10. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικό στό Δία Μειλίχο, ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ Ἀσκληπείου τοῦ Πειραιῶς (4ος αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὔρ. 1431.

Ἐπίδαυρο στή Ρώμη⁵⁸. Στις ἀπεικονίσεις φιδιῶν συγκαταλέγεται
 καὶ ἓνα ἀνάγλυφο στήν Ἀθήνα⁵⁹ ὅπου ὁ Ἀσκληπιὸς εἰκονίζεται 11
 μαζί μὲ ἓνα μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ φίδι, καθὼς καὶ ἓνα ἀκόμη
 ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στήν Ἀθήνα⁶⁰, μὲ τὴν ἐπιγραφή 12
 Ἑρακλείδης τῶι θεῶι (ὁ Ἑρακλείδης ἀνέθεσε στὸ θεό), ὅπου ὅμως δὲν
 εἶναι βέβαιο, ἂν ὁ θεὸς εἶναι ὁ Ἀσκληπιὸς ἢ ὁ Ζεὺς Μειλίχιος ἢ,
 ἀκόμη, ὁ Ζεὺς Φίλιος.

Ἐναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ 4ου ἢ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. στὸν
 Δία Μειλίχιο καὶ τὴν Ἀφροδίτη Μειλιχία εἶναι ἐπίσης γνωστὴ
 ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπίδαυρου⁶¹.

Εἰκ. 11. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἀσκληπιό, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς (4ος αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὔρ. 1407.

Εικ. 12. Ανάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἀσκληπιὸ ἢ τὸν Δία Μελίχιο, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς (4ος αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 1434.

Οί θυσίες

Ο Φιλόστρατος αναφέρει⁶² ότι σὲ ἀνάμνηση τῆς μύησης τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια ἐορτάζονταν, κατὰ τὴ δεύτερη ἡμέρα τῶν Μεγάλων Μυστηρίων, τὰ Ἐπιδαύρια. Τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἐορτῆς τῶν Ἐπιδαυρίων φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ θυσία ταύρου στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν ἱερέα του, ὅπως ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Ἀσκληπιεῖο⁶³. Τὸ συνηθισμένο θύμα γιὰ τὸν Ἀσκληπιὸ ἦταν κατὰ κανόνα ὁ πετεινός⁶⁴, ἐνῶ συχνὰ θυσιάζονταν ἐπίσης χοῖροι⁶⁵ καὶ πρόβατα⁶⁶. **13, 11**
Αἶγες θυσιάζαν στὴν Κυρήνη, ἀντίθετα μὲ τὸ ἔθιμο ποῦ ἴσχυε στὴν Ἐπίδαυρο.

Σὲ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς, σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο⁶⁷, τὸ βόδι ποῦ πρόκειται νὰ θυσιαστῆι προηγεῖται τῆς ὁμάδας τῶν λατρευτῶν· λείπει τὸ τμήμα ὅπου ἀπεικονίζονταν οἱ θεοὶ στοὺς ὁποίους προσφερόταν ἡ θυσία. Ἀπὸ τὰ δεξιὰ προσέρχεται ὁμάδα λατρευτῶν πρὸς ἕνα βωμό, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο στέκεται ὁ δοῦλος τοῦ ἱεροῦ μαζὶ μὲ τὸν ταῦρο. Στὸ δεξιὸ πέρασ τῆς παράστασης εἰκονίζεται σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο μία μορφὴ ποῦ μεταφέρει στὴν κεφαλὴ τῆς τὴν κίστη (στρογγυλὸ καλάθι) τῶν προσφορῶν. **14**

Στὴν Ἀθήνα καὶ γενικότερα στὴν Ἀττικὴ μαρτυρεῖται γιὰ τὸν Ἀσκληπιὸ θυσία ταύρου στὰ Ἐπιδαύρια⁶⁸ καθὼς καὶ στὴν ἐορτῇ Ἀσκληπιεῖα⁶⁹. Ὁ Πausanias ἐξάλλου κάνει λόγο γιὰ θυσία χοίρου, προβάτου καὶ ταύρου στὸν Ἀσκληπιὸ στὴν πελοποννησιακὴ Τιτάνη⁷⁰. Ἀναμφίβολα ἡ θυσία ταύρου ἦταν ἕνα ἐξαιρετικῆς σημασίας γεγονός. Αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀπὸ δύο ἐπιγραφές· τὴ μία, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς, ἦδη

Εικ. 13. Ανάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἀσκληπιό, μὲ παράσταση θουσίας χοίρου, ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας (4ος αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 1330.

Είκ. 14. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἀσκληπιό, μὲ παράσταση θυσίας ταύρου, ἀπὸ τὸ Ἀσκλημεῖο τοῦ Πειραιῶς (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 1429

ἀναφέραμε⁷¹. Περιλαμβάνει κατ' ἀρχὰς κατάλογο ἱατρικῶν ἐργα-
λείων καὶ ἀκολουθοῦν διατάξεις θυσιῶν (στίχοι 23 – 39):

ἔδοξεν τῶι δήμῳ· Ἀθηνόδω[ρος] εἶπεν· περὶ ὧν ὁ ἱε-
ρεὺς λέγει ὁ τοῦ Ἀσκληπιῶ Εὐθύδημος, ἐψηφίσθη-
25 αι τῶι δήμῳ· ὅπως ἂν τὰ τε προθύματα θύηται
ἃ ἐξηγῆται Εὐθύ[δ]η[μ]ος ἱερεὺς τῷ Ἀσκληπιῶ κα-
ὶ ἡ ἄλλη θυσία γίγνηται ὑπὲρ τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίω-
28 ν, ἐψηφίσθαι τῶι δήμῳ τοὺς ἐπιστάτας τοῦ Ἀσκ-
ληπειοῦ θύεν τὰ προθύματα ἃ ἐξηγῆται [Εὐ]θύδη-
μος ἀπὸ τοῦ ἀργυρίου τὸ ἐκ τῷ λιθοτομε[ι]ο[...].ο[.]ο[...]-
31 [.]ο ἐξαιρομένο, τὸ δὲ ἄλλο ἀργύριον [κα]τα[βά]λλ-
[ε]ν ἐς τὴν οἰκοδομίαν τοῦ ἱεροῦ· ὅπως δ' ἂν καὶ Ἀθ-
ηναῖοι κρέα νέμονται ὡς πλεῖστα τοὺς ἱεροπ-
34 [οι]ὸς τὸς ἱεροποιῶντας ἐπιμεζμε>λῆσθαι τῆς ἐ-
[ο]ρτῆς τὸ ἐκ τοῦ δήμου γιγνόμενον· νέμεν δὲ τὰ
[κρέ]α τὸ μὲν ἡγεμόνος βοῶς τοῖς πρυτάνεσιν
37 [καὶ τ]οῖς ἐννέ· ἄρχοσιν κα[ὶ] τ[οῖ]ς ἰ[ε]ροποιοῖς [κ]α[ὶ]
[τοῖς πο]μ[π]εῦσιν, τὰ δὲ ἄλλα [κρέα Ἀθηναίους μερί]-
[ζειν - - - - -]ΛΣΟΓ[- - - - -]

(Ὁ δῆμος ἀποφάσισε· ὁ Ἀθηνόδορος εἶπε: Σχετικὰ μὲ ὅσα λέγει ὁ ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιῶ Εὐθύδημος, ἀποφάσισε ὁ δῆμος· εἶτι ὥστε νὰ τελεῖται ἡ πρόθυσις ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Εὐθύδημο, ἱερέα τοῦ Ἀσκληπιῶ, καὶ νὰ ἀκολουθεῖ καὶ ἡ ἄλλη θυσία ἀπὸ μέρος τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων. Ἀποφάσισε ὁ δῆμος οἱ ἐπιστάτες τοῦ Ἀσκληπειείου νὰ τελοῦν τὴν πρόθυσι, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Εὐθύδημος λαμβάνει χρήματα ἀπὸ τὶς προσόδους τοῦ λατομείου. Τὰ δὲ ὑπόλοιπα χρήματα πρέπει νὰ δαπανηθοῦν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἱεροῦ. Οἱ Ἀθηναῖοι νὰ διανεῖμουν τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὸ κρέας τῶν θυσιασμένων ζώων στοὺς ἱεροποιούς, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὴ φροντίδα γιὰ τὴν ἐορτὴ ποὺ ὀργανώνει ὁ δῆμος. Καὶ νὰ διανεῖμουν τὸ κρέας τοῦ ἐκλεκτότερου βοδιοῦ στοὺς πρυτάνεις καὶ στοὺς ἐννέα ἄρχοντες καὶ στοὺς ἱεροποιούς καὶ σὲ αὐτοὺς ποὺ μετέχουν στὴν πομπή, καὶ τὸ ὑπόλοιπο κρέας νὰ τὸ διανεῖμουν στοὺς Ἀθηναίους).

Στὴν ἐπιγραφή ἐμφανίζεται καὶ πάλι ὁ ἱερέας Εὐθύδημος ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα, τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν ἱερὸ νόμο γιὰ τὴν

πρόθυση. Ἐδῶ ὅμως γίνεται σαφές στοὺς στίχους 34–35 (ἐπιμελεῖσθαι τῆς ἑορτῆς τὸ ἐκ τοῦ δήμου γιγνόμενον) ὅτι πρόκειται γιὰ θυσία ἐκ μέρους τῆς πόλεως. Ἀκολουθοῦν ὑποδείξεις γιὰ τὴ διανομὴ τοῦ κρέατος τῶν θυσιαζόμενων βοδιῶν, τὸ κρέας τοῦ ἐκλεκτότερου βοδιοῦ τὸ μοιράζονται οἱ πρυτάνεις, οἱ ἐννέα ἄρχοντες καὶ οἱ ἱεροποιοί, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο διανέμεται στοὺς ἄλλους Ἀθηναίους.

Ἡ δευτέρα ἐπιγραφὴ⁷² προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Ἀσκληπιεῖο, συντάχθηκε ὅμως ἀπὸ μία συνέλευση τοῦ δήμου ποὺ ἔλαβε χώρα στὸν Πειραιά, ὅπως ἀναφέρεται στὸ στίχο 4 (ἐκκλησία ἐμ Πειραιεῖ) . Μὲ τὸ ψήφισμα αὐτὸ τιμᾶται κάποιος Νικόστρατος ἀπὸ τὴ Φυλὴ γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ προσέφερε ὡς ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἀναφέρονται οἱ θυσίαι πρὸς τὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγιεία καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους θεοὺς. Γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὰ Ἀσκληπιεῖα καὶ τὰ Ἐπιδαύρια, καθὼς καὶ γιὰ θυσίαι ὑπὲρ τῆς πόλεως: ὑπὲρ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου. Ἐπίσης ἀναφέρεται ὅτι ὁ Νικόστρατος θυσίασε πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν καὶ – σύμφωνα μὲ τὴ συμπλήρωση τῆς ἐπιγραφῆς – γιὰ τὴ σωτηρία τῆς πόλεως ἕναν ταῦρο.

Σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο ἀναφέρεται, ὅπως εἶδαμε⁷³, ὀλοκαύτωμα πρὸς τὸν Ἀσκληπιό, δηλαδὴ ἐξίλαστήρια θυσία γιὰ χθόνιους θεοὺς, κατὰ τὴν ὁποία τὸ σφάγιο καίγεται ὀλοκληρωτικά. Ἀντίθετα, στὴν κανονικὴ θυσία βοδιοῦ, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ παραπάνω ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς, τὸ κρέας τοῦ διανέμεται μεταξὺ τῶν Ἀθηναίων καὶ στοὺς θεοὺς προσφέρεται μόνον ἡ κνίσσα ἀπὸ τὰ καιόμενα ὀστά. Ὁ Fritz Graf σὲ μία μελέτη του γιὰ τὴ σπονδὴ ἤδη παρατηρεῖ ὅτι «τὴ μορφή τῆς σπονδῆς δὲν τὴν καθορίζουν οἱ θεοὶ ἢ οἱ νεκροὶ πρὸς τοὺς ὁποίους προσφέρεται, ἀλλὰ ἡ ἐσωτερικὴ λογικὴ τῆς τελετουργίας»⁷⁴. Σχετικὰ μὲ τὴ θυσία βοδιοῦ ἐπισημαίνουμε ὅτι αὐτὴ δὲν ἦταν σίγουρα μιὰ καθημερινὴ ὑπόθεση, καί, ἀσφαλῶς, λίγοι εἶχαν τὴν

οικονομική δυνατότητα νὰ θυσιάσουν ἓνα βόδι. Αὐτὸ παρουσιάζεται εὐγλωττα, κατ' ἀρχὰς μὲ τὰ λόγια τῆς Κοκκάλης σιουὲς *Μιμιάμβους* τοῦ Ἡρώνδα⁷⁵: «οὐ γάρ τι πολλὴν οὐδ' ἔτοιμον ἀντλεῦμεν, ἐπεὶ τάχ' ἂν βοῦν ἢ νενημένην χοῖρον πολλῆς φορίνης, κοῦκ ἀλέκτορ ἴητρα νούσων ἐποιούμεσθα» (*δὲν μπορούμε βέβαια ἀπὸ τὰ πολλὰ νὰ ἀντλήσουμε, διαφορετικὰ θὰ προσέφερα σίγουρα ἓνα βόδι ἢ ἓναν παχὺ χοῖρο, καὶ ὄχι ἓναν πετεινὸ ὡς εὐχαριστήριο γιὰ τὴ θεραπεία μου*). Συνάγεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν προσφορὰ γλυκισμάτων σὲ μορφὴ ζώων, τὰ πέμματα εἰς ζώων μορφᾶς τετυπωμένα, σὲ θυσίαις ὅπως αὐτὲς κατὰ τὰ Διάσια⁷⁶, ὅπου προσφέρονταν ἀποκλειστικὰ τέτοια ζῶα, ὡς ὑποκατάστατα τῶν πραγματικῶν⁷⁷. Αὐτὰ τὰ γλυκίσματα σὲ μορφὴ ταύρου χαρακτηρίζονται ὡς βοῦς ἑβδομος, καὶ μερικὲς φορὲς ἀπλὰ ὡς βοῦς. Βωμοὶ μὲ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή θύειν ἑβδόμους βοῦς (*νὰ θυσιαστοῦν τὰ ἑβδομα βόδια*) ἤρθαν στὸ φῶς στὴν περιοχὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ Ἀσκληπείου⁷⁸.

Ψωμάκια καὶ γλυκίσματα προσφέρονταν κυρίως ὡς πρόθυσις. Στὸν ἱερὸ νόμο ἀπὸ τὸ πειραϊκὸ Ἀσκληπεῖο κατονομάζονται τὰ προσφερόμενα πόπανα. Στις στενὲς ὥστόσο πλευρὲς τῆς στήλης

15 ἀναγράφονται τὰ νηφάλια, ἤπιες σπονδὲς ὕδατος, μελιοῦ ἢ γάλακτος, ὄχι ὅμως κρασιοῦ, τὰ κήρια, γλυκίσματα ἀπὸ μέλι, καθὼς καὶ τὰ ἀρεστήρα, γλυκίσματα ποὺ προσφέρονταν γιὰ ἐξιλασμό. Ὁ Paul Stengel διαπίστωσε ὅτι ἦταν σύνηθες νὰ προσφέρουν γλυκίσματα ἀπὸ μέλι σὲ θεότητες στις ὁποῖες ἔσπενδαν νηφάλια⁷⁹. Μαζὶ μὲ τὸ λάδι χρησιμοποιοῦσαν μέλι γιὰ καθαρμούς, καθὼς μᾶς παραδίδεται ὅτι στὸ Ἀσκληπεῖο τῆς Περγάμου πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκοίμηση προσέφεραν γλυκίσματα ποὺ τὰ εἶχαν βυθίσει στὸ λάδι καὶ τὸ μέλι⁸⁰. Καὶ ὁ Πausanias ἀναφέρει ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνουν καθαρμοὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκοίμηση στὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ⁸¹: «Πιστεύω, πὼς ὁ Ἀμφιάραος ἦταν ἰδιαίτερα εἰδικὸς στὸ νὰ ἐξηγῆ τὰ ὄνειρα· τοῦτο ἄλλωστε εἶναι φανερό, γιὰτὶ μόλις ἔγινε θεὸς ἴδρυσε ὄνειρομαντεῖο. Ἐκεῖνος ποὺ ἔρχεται νὰ ρωτήσῃ τὸν

Εικ. 15. Στενή πλευρά της στήλης τῷ ἱεροῦ νόμου ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῷ Πειραιῶς (ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.). Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς, ἀρ. εὐρ. 1622.

Ἀμφιάραιος πρέπει νὰ καθαρθεῖ· ὁ καθαρμὸς γίνεται μὲ τὴ θυσία στὸν θεό. Θυσιάζουν ὅμως ὄχι μόνο σ' αὐτὸν ἀλλὰ καὶ σ' ὄλους ὅσων τὰ ὀνόματα εἶναι γραμμένα πάνω στὸν βωμό. Ὅταν γίνουν ὅλα αὐτὰ τὰ προκαταρκτικὰ καὶ θυσιάσουν (ἐκεῖνοι ποὺ ζητοῦν χρησὸν) κριάρι καὶ ξαπλώσουν πάνω στὸ δέριμα του, κοιμοῦνται περιμένοντας, μέσα στὸν ὕπνο τους, τὸ φανέρωμα τοῦ ὀνείρου».

Οί θεραπεῖες

Ἔμεσες μαρτυρίες γιὰ τὶς θεραπεῖες στὰ Ἀσκληπιεῖα, καθὼς καὶ στὰ ἱερὰ ἄλλων ἱαματικῶν θεῶν ἢ ἥρώων παρέχουν τὰ ἀναθήματα ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα εἰκονίζεται ἡ διαδικασία τῆς θεραπείας ἢ τὰ ὁμοιώματα τῶν πασχόντων μελῶν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Ἀναθηματικὸς πίνακας τοῦ 2ου/3ου μ.Χ. αἰ. μὲ ὁμοιώματα ἀνδρικῶν γεννητικῶν ὀργάνων καὶ τὴν ἐπιγραφή Ἀγαθῆ Τύχη Ἐλευθερίων θεραπευθεὶς ἀνέθηκεν εὐχὴν (*Καλὴ Τύχη, ἀνέθεσε ὡς εὐχαριστήριον ὁ Ἐλευθερίων ἐπειδὴ θεραπεύτηκε*) ποῦ βρέθηκε στὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς⁸², δείχνει ὄχι μόνον τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐπιτυχοῦς θεραπείας, ἀλλὰ ἀποδεικνύει ἐπίσης τὴ λειτουργία αὐτῶν τῶν χώρων ἴασης ὡς καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Παρόμοιοι ἀναθηματικοὶ πίνακες εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ τὰ ἱερὰ ἄλλων ἱαματικῶν θεῶν ἢ ἥρώων, ὡστόσο ὅμως ἡ ἐπίκληση τῆς Ἀγαθῆς Τύχης εἶναι ἀσυνήθιστη⁸³. Ἄλλο ἀνάγλυφο, ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ⁸⁴, εἰκονίζει ἰστάμενη θεά, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο ὡς ἡ Ἀγαθὴ Θεός (*Bona Dea*), μὲ δύο λατρευτὲς ποῦ στέκονται ἔμπρὸς τῆς. Ἀριστερὰ στὸ πεδίο τοῦ ἀναγλύφου ἀπεικονίζεται ἓνα ἀνθρώπινο σκέλος, τὸ ὁποῖο ὑποδηλώνει προφανῶς τὴν ἴαση. Ἡδὴ ὁ Adolph Greifenhagen⁸⁵ κατέδειξε ὅτι ἡ Ἀγαθὴ Θεός ἐμφανίζεται στὸν κύκλο τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ συνεπῶς μπορεῖ καὶ τὸ ἀνάγλυφο αὐτὸ νὰ συγκαταλεχθεῖ στὶς μαρτυρίες γιὰ ἰάσεις στὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς.

Σχετικὰ μὲ τὴ διαδικασία τῆς θεραπείας ἀντλοῦμε πληροφορίες ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγές, ἰδιαίτερα τὶς ἐπιγραφὰς μὲ τὰ θαύματα τῆς Ἐπιδαύρου⁸⁶, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὰ ἀναθηματικά

ανάγλυφα με σκηνές θεραπείας. Δύο τέτοια ανάγλυφα μᾶς εἶναι
18 γνωστά ἀπὸ τὸν Πειραιά. Τὸ ἓν ἐκτίθεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ
19 Μουσεῖο Πειραιῶς⁸⁷. Τὸ ἄλλο ἐντοιχισμένο ἄλλοτε κάπου στὸν
18 Πειραιά, σήμερα θεωρεῖται χαμένο. Στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου
Πειραιῶς ἀπεικονίζεται στὸ μέσον μία γυναικεία μορφή ἀνα-
κεκλιμένη σὲ λίθινη κλίνη καλυμμένη μὲ δέρμα ζώου⁸⁸. Ὅτι ὁ

*Εἰκ. 16. Ἀναθηματικὸς πίνακας τοῦ Ἐλευθερίου μετὰ παράσταση ἀνδρικοῦ
μορίου, ἀπὸ τὸ Ἀσκλημεῖο τοῦ Πειραιῶς (2ος-3ος αἰ. μ.Χ.). Ἀρχαιολογικὸ
Μουσεῖο Πειραιῶς, ἀρ. εὔρ. 406.*

Εικ. 17. Ανάγλυφο ἀναθηματικὸ στὴν Ἀγαθὴ Θεό, ὡς εὐχαριστία γιὰ ἐπιτυχή θεραπεία (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.). Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς, ἀρ. ἐρ. 211.

- ασθενής ξάπλωνε κατά την *έγκοίμηση* σὲ δέρμα ζώου, τό γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Πausanία, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ διήγησι τοῦ Λυκόφρονος πρὸς τὸν Ποδαλείριον⁸⁹. Δεξιά, δίπλα στὴν ἀνακεκλιμένη γυναίκα, στέκεται ὁ Ἄσκληπιός, ὁ ὁποῖος θέτει ἐπάνω τῆς τὰ χέρια γιὰ νὰ τὴν θεραπεύσει. Πίσω ἀπὸ τὸν Ἄσκληπιὸ στέκεται ἡ Ὑγιεία. Ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ ὁμάδα λατρευτῶν, πιθανότατα οἱ συγγενεῖς τῆς ἀσθενοῦς, προσέρχεται πρὸς τὴν κλίνη. Στὸ χαμένο **19** ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ παριστάνεται ἀνάλογη σκηνή: Σὲ λίθινη ἐπίσης κλίνη εἶναι ξαπλωμένος ἓνας ἀσθενής, τοῦ ὁποῖου, λόγω τῆς κακῆς διατήρησις δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ διάκρισις τοῦ φύλου. Ἀριστερὰ δίπλα στὴν κλίνη τοῦ ὁμάδα λατρευτῶν ἐπίσης,

Εἰκ. 18. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἄσκληπιό, μὲ παράστασις θεραπείας, ἀπὸ τὸ Ἄσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς (γύρω σὰ 400 π.Χ.). Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς, ἀρ. εὐρ. 405.

ἀσφαλῶς οἱ συγγενεῖς. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν κλίνη στέκεται ἀνδρική μορφή, μεγαλύτερης κλίμακας ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες, πιθανότατα ὁ Ἄσκληπιός. Δεξιά δίπλα στὴν κλίνη διατηροῦνται ἴχνη ἀπὸ γυναικεῖο ἔνδυμα ποῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διευκρινηθεῖ ἂν ἀνήκει στὴν Ὑγιεία.

Ἡ διαδικασία τῆς ἴασης ὅπως τὴν γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές μὲ τὰ θαύματα τῆς Ἐπιδαύρου ἀκολουθεῖ ἕνα σταθερὰ καθορισμένο σύστημα. Μὲ τὴν ἄφιξή του στοῦ ἱεροῦ τοῦ θεραπευτῆ θεοῦ, ὁ ἀσθενὴς θυσιάζε κατ' ἀρχὰς σ' αὐτὸν καὶ στή συνέχεια ὑποβαλλόταν σὲ *ἐγκοίμηση*, κατὰ τὴν ὁποία ὁ θεὸς τοῦ ἐμφανιζόταν σὲ ὄνειρο καὶ τοῦ ὑποδείκνυε τὴν θεραπεία ποῦ θὰ ἀκολου-

Εἰκ. 19. Ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ σὺν Ἄσκληπιό, μὲ παράσταση θεραπείας, πιθανὸν ἀπὸ τὸ Ἄσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς, ἄλλοτε ἐντειχιζομένο σὲ σπιτὶ σὺν Πειραιά, σήμερα χαμένο.

θοῦσε ἢ τὸν θεράπευε ἤδη κατὰ τὸ ὄνειρό του. Κατὰ κανόνα μάλιστα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές, ὁ ἀσθενὴς ξυπνοῦσε ἀπὸ τὴν ἐγκοίμηση θεραπευμένος. Ἀναφέρουμε σχετικὰ δύο παραδείγματα ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τῆς Ἐπιδαύρου:

«Ἐνα βωβὸ ἀγόρι ἦρθε στὸ ἱερὸ γιὰ νὰ ἀποκτήσει φωνή. Ἀφοῦ τέλεσε τὴν προκαταρκτικὴ θυσία (πρόθυσι) καὶ ἐξεπλήρωσε τὰ καθιερωμένα, ζήτησε τὸ παιδί τὸ ὁποῖο φέρνει τὴ φωπιά γιὰ τὸ θεό, κοιτάζοντας τὸν πατέρα τοῦ ἀγοριοῦ, νὰ ὑποσχεθεῖ ὅτι θὰ ἐκπληρώσει ἐντὸς ἐνὸς ἔτους ἀπὸ τὴν εὐδωσὴ τοῦ σκοποῦ γιὰ τὸν ὁποῖο βρισκόταν ἐκεῖ τὴν εὐχαριστήρια θυσία. Τότε ξαφνικὰ φώναξε τὸ βωβὸ ἀγόρι, 'τὸ ὑπόσχομαι'. Ὁ πατέρας ἐκπληκτικὸς τὸν κάλεσε νὰ τὸ ἐπαναλάβει. Τὸ ἀγόρι ἐπανάλαβε τὴ φράση καὶ ἔτσι θεραπεύτηκε»⁹⁰.

«Ἐνας ἄνδρας θεραπεύτηκε στὰ δάκτυλα ἀπὸ ἓνα φίδι. Αὐτὸς βρισκόταν σὲ ἀοχημὴ κατάστασιν ἐξαιτίας ἐνὸς ἔλκουσ στοῦ πόδι. Τὴν ἡμέρα ἐκείνη μεταφέρθηκε ἀπὸ τοὺς ὑπηρετές στοῦ ὑπαιθρο καὶ τοποθετήθηκε σὲ κάθισμα. Ὄταν τὸν πῆρε ὁ ὕπνος, βγήκε ἓνα φίδι ἀπὸ τὸν ἱερὸ χῶρο, θεράπευσε μὲ τὴ γλώσσα του τὸ δάκτυλο καὶ ἀποσύρθηκε κατόπιν στοῦ ἱεροῦ οἴκημα. Ὄταν ὁ ἄνδρας ξύπνησε ὑγιής, διηγήθηκε ὅτι εἶχε δεῖ ἓνα πρόσωπο καὶ ὅτι στοῦ ὄνειρό του ἔνας νέος θεϊκοῦ ἀναστήματος ἐπάλειψε μὲ φάρμακο τὸ δάκτυλό του»⁹¹.

Μία τέτοια σκηνὴ θεραπείας ἀποδίδει χαρακτηριστικὰ τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου στὸν Ὠρωπό⁹². Εἰκονίζονται τὰ τρία στάδια τῆς θεραπείας. Ὁ ἀναθέτης Ἀρχίνος εἰσέρχεται στοῦ ἱεροῦ, ὅπου πιθανὸν ὑπόσχεται νὰ ἀφιερῶσει ἀνάγλυφο μετὰ τὴν θεραπεία του, κοιμᾶται στοῦ ἐγκοιμητήριου καὶ θεραπεύεται στὸν ὕπνο του ἀπὸ τὸ φίδι ποῦ τοῦ γλείφει τὸν ὦμο καὶ ἀπὸ τὸν θεὸ ποῦ ἐπιθέτει τὸ χέρι στὸν ὦμο του. Πάνω ἀπὸ τὸ γεῖσο τοῦ ἀναγλύφου παριστάνονται δύο ὀφθαλμοί. Σ' αὐτοὺς θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ ἀναφερόμενο στὶς ἐπιγραφές μὲ τὰ θαύματα τῆς Ἐπιδαύρου πρόσωπο, τὸ ὁποῖο ἐμφανιζόταν στὸν ἀσθενὴ κατὰ τὴν ἐγκοίμηση.

Πόσο σημαντικό έθεωρείτο τὸ νὰ ἀποκαλυφθεῖ τὸ πρόσωπο τοῦ θεοῦ στὸν ἀσθενῆ κατὰ τὴν ἐγκοίμηση φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς μὲ τὰ θαύματα στὴν περίπτωση τοῦ Θεροάνδρου ἀπὸ τοὺς Ἄλιεις. Δὲν παρουσιάστηκε σὲ κείνον καὶ γι' αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὸ ἱερό⁹³.

Εἰκ. 20. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἀρχίνου στὸν Ἀμφιάραο, μὲ παράσταση θεραπείας, ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.). Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὔρ. 3369.

Στην πρώτη από τις παραπάνω ἐπιγραφές με τὰ θαύματα ἀναφέρεται ἕνα ἀγόρι τὸ ὁποῖο φέρνει τὴ φωτιά γιὰ τὸ θεό, ὁ παῖς ὁ τῶι θεῶι πυρφορῶν. Σὲ ἄλλη ἐπιγραφὴ, ἀπὸ τὸ Ἄσκληπιεῖο τῆς Περγάμου, ἀναφέρονται οἱ τῶν ἱερῶν παῖδες⁹⁴. Στὸν *Πλοῦτο* τοῦ Ἀριστοφάνους διηγεῖται ὁ Καρίων γιὰ ἕνα ἀγόρι, βοηθὸ τοῦ θεοῦ στὸ ἱερό⁹⁵. Ἐπίσης ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης μιλάει γιὰ τοὺς παῖδες ποὺ τοῦ φάνηκε ὅτι τραγουδοῦσαν στὸ ἱερό⁹⁶.

Ἀπὸ τὸ Ἄσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς προέρχονται δύο ἀγάλματα ἀγοριῶν⁹⁷, τὰ ὁποῖα ἡ Christiane Vorster συνέδεσε με τὴ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος⁹⁸, βρέθηκαν ὅμως, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔκθεση τοῦ Δραγάτη⁹⁹, ἀναμφίβολα στὸ Ἄσκληπιεῖο. Καὶ σὲ ἄλλα ἐπίσης Ἄσκληπιεῖα ἔχουν βρεθεῖ παρόμοια ἀγάλματα ἀγοριῶν, λ.χ. στὸ ἱερὸ στοὺς Γόννους κοντὰ στὴ Λάρισα¹⁰⁰ καὶ στὴ Λισσὸ στὴν Κρήτη¹⁰¹.

Ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑσμὸν στὴ Σιδώνα, ὁ ὁποῖος στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ταυτίστηκε με τὸν Ἄσκληπιό, προέρχονται πολυἀριθμα ἀναθηματικὰ ἀγάλματα ἀγοριῶν¹⁰². Στὴν πλειονότητά τους εἶναι «*temple boys*» (παῖδες τῶν ναῶν), τοὺς ὁποῖους συναντᾶμε καὶ στὰ ἱερὰ τοῦ Ἄσκληπιοῦ. Στὸ ἱερὸ τοῦ Ἑσμὸν στὴ Σιδώνα ἀναθέτονταν καὶ ἀγάλματα γυμνῶν ὄρθιων ἀγοριῶν. Δὲν πρόκειται γιὰ ἀπεικονίσεις τοῦ Τελεσφόρου, τοῦ ἱαματικοῦ δαίμονος ποὺ ἀνήκε στὸν κύκλο τοῦ Ἄσκληπιοῦ. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία, καθὼς ὁ Τελεσφόρος εἰκονίζεται πάντα ὡς μικρὸ παιδί με κάπα καὶ κουκούλα, καὶ ἔτσι περιγράφεται καὶ στὶς γραπτὲς πηγές¹⁰³.

Ὁ Ἰωάννης Σβωρόνος, ποὺ ἀσχολήθηκε με τὴν ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν παιδικῶν μορφῶν, τὶς θεώρησε ὡς παραστάσεις τοῦ Ἰανίσκου, ὑποθετικοῦ γιοῦ τοῦ Ἄσκληπιοῦ, στηριζόμενος σὲ μία περιγραφή τοῦ Ἡρώνδα¹⁰⁴. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ περιγραφή τοῦ Ἡρώνδα ἀφορᾷ στὸν τύπο τοῦ ἀγοριοῦ με τὴ χίνα καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ συνεπῶς νὰ ἀναφέρεται σὲ ὅλα τὰ ἀγάλματα παιδιῶν,

Εικ. 21. Ἄγαλμα παιδός, ἀνάθημα ἀπὸ τὸ Ἀσκληγεῖο τοῦ Πειραιῶς (2ος αἰ. μ.Χ.). Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς, ἀρ. εὐρ. 246.

θά πρέπει νά αναρωτηθοῦμε, ἂν ἡ σκωπτικὴ περιγραφὴ τῶν δύο γυναικῶν ποὺ ἐπισκέπτονται τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ καὶ παρατηροῦν τὰ ἔργα τέχνης ποὺ βρίσκονται ἐκεῖ, μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ταύτιση μνημείων. Ἐξάλλου ἡ ἔρμηνεία τοῦ Σβορώνου ἀντιμετωπίστηκε σχεδὸν ἀμέσως ἀρνητικὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα.

Μία ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς ἀναφέρει [- - η]ς Παια[νιεύς Ἀσκληπι]ῶι καὶ τεῖ [Υγίαια ὑπὲρ τοῦ παι]δίου ἀν[έθηκεν]¹⁰⁵. Ἡ ἐπιγραφὴ, ἡ ὁποία εἶναι χαραγμένη σ' ἓνα δωρικὸ ἀναθηματικὸ κιονόκρανο, χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν Wilhelm Larfeld¹⁰⁶ στοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου. Ἡ μορφή ὡστόσο τῶν γραμμάτων, ἰδιαιτέρα τοῦ Σ καὶ τοῦ Ω, ἐπιτρέπει πρωιμότερη χρονολόγησι, πιθανῶς στὸν 3ο π.Χ. αἰ. Παρόμοιες ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς μὲ τὴ στερεότυπη φράσι ὑπὲρ τῶν παιδίων ἢ ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ εἶναι ἐπίσης γνωστὲς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ Ἀσκληπιείου ἀπὸ τὸν 3ο π.Χ. αἰ. μέχρι τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους¹⁰⁷. Μερικοὶ ἐρευνητὲς ἀναγνώρισαν στὰ ἀγάλματα τῶν παιδιῶν ἀναθήματα τῶν γονέων τους. Τὸ ζήτημα πάντως, ἂν τὰ παιδιά μὲ αὐτὴ τὴν ἀνάθεσι ἐτίθεντο ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ θεοῦ, ὅπως δέχεται ὁ Stucky¹⁰⁸ γιὰ τὰ ἀνάθηματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἐσμῶν στὴ Σιδώνα, ἢ ἂν πρόκειται γιὰ ἀγάλματα παιδιῶν, ποὺ εἶχαν ὑπηρετήσει στὰ ἱερὰ ὡς ἱεροὶ παῖδες, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιλυθεῖ.

- Ἄναμφίβολα ἰατροὶ συνεργάζονταν στὰ Ἀσκληπιεῖα. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ καταλόγου ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς¹⁰⁹ ποὺ προαναφέραμε ἀπαριθμεῖ ἀρκετὰ ἰατρικὰ ἐργαλεῖα ὅπως καρκίνος ἰατρικός (ἰατρικὴ λαβίδα) ἢ σικύα (βεντούζα), ἐνῶ στὸ ἀθηναϊκὸ
- 22** Ἀσκληπιεῖο βρέθηκε ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἰδρυμένο ἀπὸ τοὺς δημόσιους ἰατροὺς¹¹⁰. Ἐπίσης, ὑπάρχουν ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα μὲ παραστάσεις ἰατρικῶν ἐργαλείων¹¹¹. Τὴν ἀνάμειξι τῶν ἰατρῶν τεκμηριώνει ἐξάλλου ἡ ἐπιγραφὴ ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀθήνα¹¹²:

[ή δεῖνα]ον Ἄσ[κληπιῶ(:)]		[ή δεῖνα]ον σὸν Ἄσκληπιῶ
[- - ἐπι]θεραπία [- - -]		γιά τήθεραπεία
[- - τῆς] νόσου κατ' ὄναρ	3	τῆς ἀσθένειας κατὰ τή διάρκεια ὄνειρου
[- - ἐκ] μεγάλη<ς> νόσο<υ>		ἀπό σοβαρή ἀσθένεια
[σωθεῖσα], μετὰ τῶν ἰα[τρῶν]		ἀφοῦ σώθηκε, μαζί με τοὺς ἰατροὺς
ἀνέθηκ<ε>ν.	6	ἀφιέρωσε.

Τὰ Ἄσκληπεία ποὺ ἀπολάμβαναν πανελληνίας φήμης ἦταν κυρίως αὐτὰ τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Κῶ καὶ τῆς Περγάμου. Τὸ Ἄσκληπείο τοῦ Πειραιῶς εἶχε ἀσφαλῶς, ὅπως καὶ τῆς Ἀθήνας, τοπικὴ μόνον ἐπιρροή. Ἡ αὐξανόμενη ὅμως ἀκτινοβολία τῆς

Εἰκ. 22. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο με παράσταση ἰατρικῶν ἐργαλείων, ἀπὸ τὸ Ἄσκληπείο τῆς Ἀθήνας. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὑρ. 1378.

λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ σὴν ἑλληνιστικὴ καὶ τῇ ρωμαϊκῇ ἐποχῇ μαρτυρεῖ ὅτι καὶ τὰ μικρότερα Ἀσκληπεῖα εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν θεραπευτικὰ ἀποτελέσματα. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπεῖο τοῦ Πειραιῶς προσφέρουν, σὲ κάθε περίπτωσι, ἐντυπωσιακὸ δείγμα τῶν τοπικῶν αὐτῶν λατρειῶν καὶ ἱερῶν.

Σημειώσεις

1. I. Δραγάσης, *ΑΔ* 1888, 132.
2. „Eine Aufnahme der erhaltenen Baureste ist noch nicht veröffentlicht; es ist, wie mir Herr Dragatsis freundlichst an Ort und Stelle nachwies noch der ganze Umfang des Peribolos festzustellen, in dessen Mitte das Fundament des Tempels zu liegen scheint“ : P. Wolters, *AM* 17, 1892, 10 σημ. 2. Πρβ. W. Judeich, *Topographie von Athen*² (1931) 441.
3. Ἀριστοφάνης, *Σφήκες*, 122-123.
4. Αὐτὴ τὴν ἄποψη ὑποστήριξε ὁ B. F. Robert, *RevPhil* 57, 1931, 135, ὁ ὁποῖος ὑποθέτει ὅτι τὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς ἦταν τὸ ἀρχαιότερο στὴν Ἀττικὴ. Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν Ἀσκληπιείων στὴν Ἀττικὴ ὑπάρχουν διαφορετικὲς ἀπόψεις: Ὁ Thraemer, *RE* II 2 (1896) 1664 κέ. λ. Asklepios, τὰ ὑπολογίζει σὲ ἐπτά: Ἀθήνα, Ἀχαρναί, Κερατεία, Πειραιεύς, Ἐλευσίς, Σαλαμίς καὶ Αἶγινα, ἐνῶ ὁ M. P. Nilsson, *Greek Popular Religion* (1940) 93 κέ., μόνον σὲ τρία: Πειραιεύς, Ἐλευσίς καὶ Ἀθήνα, γιατί δὲν συμπεριλαμβάνει στὴν Ἀττικὴ αὐτὸ τῆς Αἶγινας. Τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Αἶγινας ἀναφέρει ἐπίσης ὁ Παισαυσίας II 30,1 ὁ ὁποῖος κάνει λόγο καὶ γιὰ τὸ καθιστὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, «Τοῦ δὲ Ἀσκληπιοῦ τὸ ἱερόν ἐστι μὲν ἐτέρωθι, καὶ οὐ ταύτη, λίθου δὲ ἄγαλμα καθήμενον» Ὁ G. Welter, *AA* 1938, 6 κέ., θεωρεῖ ὅτι τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Αἶγινας βρισκόταν κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφαιάς, ἄποψη ποὺ δὲν ἔχει ὡς σήμερα ἐπιβεβαιωθεῖ.
5. *IG* II/III² 4960a.
6. H C. Benedum, *JdI* 101, 1986 151 κέ., δέχεται ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ μεταφέρθηκε βαθμιαίᾳ ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο διαμέσου τῆς Αἶγινας καὶ τῆς Ζέας στὴν Ἀθήνα καὶ τοποθετεῖ τὴν ἵδρυση τοῦ πειραικικοῦ Ἀσκληπιείου λίγο νωρίτερα ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ ἀθηναϊκοῦ.
7. G. Nenci, «Un' allusione al culto di Asclepio in Atene nella pace di Aristofane» στί: *Perennitas. Studi in onore die Angelo Brelich* 343.
8. C. Auffarth, „Neue Götter im spätklassischen Athen“, στί: W. Eder (ἐκδ.), *Die athenische Demokratie im 4. Jh.v.Chr.* (1995) 342 κέ.
9. *IG* II/III² 47.
10. Καὶ στὸν Ὀμηρικὸ Ὕμνο XVI, *εἰς Ἀσκλημιόν*, ὁ θεὸς χαρακτηρίζεται ὡς γιὸς τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Κορωνίδος.
11. Ἀπολλόδορος *Βιβλ.* III 10,3-4.
12. Στράβων IX 5,17.

13. Όμηρος *Ίλ.* Β 732. Δ. 195. 202. 219.
14. W. Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (1977) 327 κέ.
15. F. G. Welcker, *Götterlehre* II (1860) 734 κέ. · R. Herzog, *Die Wunderheilungen von Epidauros. Philologus* Suppl. 22,3 (1931) 112 κέ. · M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion* II³ (1974) 108 κέ.
16. Ευστάθιος *Σχολ. στήν Ίλιάδα* Α 63 48, 35 κέ.
17. Roscher *ML* I (1884–1886) 907 κέ. λ. Chthonios (Stoll).
18. III 57.
19. E. Rohde, *Psyche* (1921) 142.
20. *IG* IV 1² 97.
21. Ἀδημοσίευτη ἐπιγραφή στο Βερολίνο ἀρ. εὐρ. I 134. Thraemer, αὐτόθι 1661.
22. *IG* II/III² 4501.4516 ἀπό τὸν 1ο/2ο αἰ. μ.Χ. · C. Habicht, *AuP* VIII 3 (1969) 102 κέ.
23. *Fouilles d'Epidaure* ἀρ. 136; CIG 1198 Δάματρι Χθονίᾳ Διῖ Ἀσκληπιῶν · Thraemer, αὐτόθι 1661.
24. Habicht, αὐτόθι 11 κέ.
25. Roscher *ML* I (1884–1886) 616 λ. Asklepios (Thraemer).
26. Thraemer, αὐτόθι 621.
27. *IG* I² 395. Μία ἰδιαίτερη λατρεία τῆς Ὑγιείας ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ στήν Τιτάνη τῆς Πελοποννήσου ἀναφέρει ὁ Πausanias II, 11, 6.
28. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 258. Βασικὴ Βιβλιογραφία: Δραγάτης, αὐτόθι (σημ. 1) 1320 · Wolters, αὐτόθι (σημ. 2) 10 κέ. πίν. 4 · P. E. Arias, *Skopas* (1952) 122 πίν. 9 ἀρ. 32 · Σ. Καρούζου, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον* (1967) 143 ἀρ. 258 · A. Stewart, *Attika* (1979) 48. 62 πίν. 10. 11a–c. 15a.c–e · *LIMC* II (1984) 887 ἀρ. 346 πίν. 663 λ. Asklepios (B. Holtzmann) · J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (1988) εἰκ. 452.
29. Ἐλευσίς, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 5100 · *IG* II/III² 4414 · K. Κουρουγιώτης, *ΑΔ* 9, 1924/25, 105 κέ. · Π. Ἀλεξοπούλου-Μπάγια, *Ἱστορία τῆς Ἐλευσίνας* (1985) 137 πίν. 27.
30. *IG* II/III² 4962 · Syll.³ 1040 · I. Δραγάτης, *AE* 1885, 85 κέ. · F. Kutsch, *Attische Heilgötter und Heilheroen* (1913) 115 ἀρ. 231 · R. Garland, *The Piraeus* (1987) 230.
31. Ὁ ἱερέας Εὐθύδημος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἀρκετὲς ἐπιγραφές. Βλ. τελευταῖα M. J. Osborne – S. G. Byrne, *A Lexicon of Greek Personal Names* (1994) 169 λ. Εὐθύδημος (26).
32. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1426. *LIMC* II (1984) 881 ἀρ. 204 πίν. 650 λ. Asklepios (B. Holtzmann).
33. Ὁ Judeich αὐτόθι (σημ. 2) 441 κέ. σημ. 4 ἐρμηνεύει τοὺς *κυνηγέτες* τῆς ἐπιγραφῆς τῆς πρόθυσης ὡς δαίμονες.

34. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1461· J. N. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum* II (1911) 463 ἀρ. 159 πίν. 77· G. E. Rizzo, *Prassitele* (1932) 101 πίν. 154· G. Güntner, *Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs* (1994) 50 κέ. 148 D5 πίν. 27.
35. Ὁ Σβορώνος ἀμφισβήτησε τὴν προέλευση αὐτοῦ τοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὸ πειραϊκὸ Ἀσκληπιεῖο ἐξαιτίας τῆς παράστασης τῶν ἐλευσινιακῶν θεοτήτων καὶ ὑπέθεσε ὅτι πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Ἀσκληπιεῖο, ὅπου βρέθηκαν παρόμοια ἀνάγλυφα.
36. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1332· J. N. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum* I (1908) 247 κέ.· *LIMC* II (1984) 886 ἀρ. 313 πίν. 660 λ. Asklepios (B. Holtzmann).
37. Φιλόστρατος *Bios Ἀπολλωνίου* IV 18 p. 72 Kays.
38. O. Kern, *AE* 1892, 113 κέ· *RE* IV (1901) λ. Demeter (Kern). Τῆ Δήμητρα ὡς ἱαματικῆ θεότητα δέχεται καὶ ὁ A. Greifenhagen, *RM* 52, 1937, 238.
39. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 5256· *LIMC* IV (1988) 861 ἀρ. 161 πίν. 573 λ. Demeter (L. Beschi)· M. Steinhart, *Das Motiv des Auges in der griechischen Bildkunst* (1995) 34 κέ. πίν. 9.
40. B. Forsén, *Griechische Gliederweihungen* (1996) 31 κέ. Ὅρισμένα ἄλλα ἀναθήματα μὲ ὀφθαλμούς πού ἀναφέρει ὁ Forsén προέρχονται ἀπὸ ἱερὰ ἄλλων ἱαματικῶν θεῶν ἢ ἡρώων.
41. C. Kerényi, *Eleusis. Archetypal Image of Mother and Daughter* (1967) 95 κέ.
42. *Anthologia Graeca* IX 298.
43. Benedum αὐτόθι (σημ. 6) 137 κέ.
44. Π. Καββαδίας, *Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ* (1900) 193.
45. Kern αὐτόθι (σημ. 38) 2730 κέ. Ἀπὸ τὴν Ἐπιδαυρο εἶναι γνωστὴ ἐπίσης μίᾳ ἀναθηματικῆ ἐπιγραφῆ στὴ Δήμητρα, Δαμόλας Δάματρι, *IG* IV 1² 194· M. Nilsson, *Griechische Feste* (1906) 414 καὶ σημ. 4.6.
46. G. de Luca, *AvP* XI 4 (1984) πίν. 59 S 57.
47. L. Weber, *Philologus* 87, 1932, 392.
48. *IG* IV 1² 92, 551.
49. Βλ. σημ. 29.
50. *Διογ. Λαέρτ.* VI 59. Herzog αὐτόθι (σημ. 15) 61.
51. Βλ. σημ. 22.
52. Βλ. σημ. 23.
53. *RE* Suppl. XV (1978) 1053 β 24 λ. Zeus (Schwabl).
54. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1431· Svoronos αὐτόθι (σημ. 34) 436 κέ. 130 ἀρ. 1431. πίν. 70.
55. C. Blümel, *Die klassisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin* (1966) 75 κέ. ἀρ. 87.88 εἰκ. 119. 122.
56. Δραγάτσος αὐτόθι (σημ. 1) 135 ἀρ. 3.

57. 'Ο Α. Furtwängler, *SBAkadMünchen* 1897, 40 κέ., ιδίως 406 κέ. Έπίσης, ό G. Welter, *AM* 50, 1925, 165 κέ. δέχεται τήν ύπαρξη λατρείας του Διός Φιλίου και του Διός Μειλιχίου στο Άσκλημείο του Πειραιώς με βάση τά άναθήματα για τόν Δία Φίλιο πού προέρχονται από τό Άσκλημείο τής Άθήνας, αλλά και από έκείνο τής Έπιδαύρου. Τή θέση του Furtwängler για τή λατρεία του Διός Μειλιχίου στο Άσκλημείο άμφισβήτησε ό Judeich αυτόθι (σημ. 2) 441 κέ. σημ. 4, ό όποιος δέχθηκε άντίθετα τήν ύπαρξη δύο ξεχωριστών αλλά γειτονικών ιερών, του Άσκληπιού και του Διός Μειλιχίου, άποψη πού δέν τεκμηριώνεται από τά άρχαιολογικά εύρήματα.
58. Ovid. *Met.* XV 622 κέ.· E. Schmidt, *Kultübertragungen* (1909) 31 κέ.
59. Άθήνα, Έθνικό Άρχαιολογικό Μουσείο άρ. εύρ. 1407. Svoronos αυτόθι (σημ. 34) 356 άρ. 105 πίν. 65· *LIMC* II (1984) 881 άρ. 202 πίν. 650 (B. Holtzmann).
60. Άθήνα, Έθνικό Άρχαιολογικό Μουσείο άρ. εύρ. 1434· Svoronos αυτόθι 438 άρ. 133 πίν. 70· E. Mitropoulou, *Deities and Heroes in Form of Snakes* (1977) 125 κέ. άρ. 17 εικ. 56.
61. *IG* IV 1² 282. Η έπιγραφή άναφέρει τόν Δία Μειλιχίο και τήν Άφροδίτη Μειλιχία.
62. Φιλόστρατος *Βίος Άπολλ.* IV 18 p. 72 Kays.
63. *IG* II/III² 974 (138/7 π.Χ.).
64. Πλάτων *Φαίδων* 118a.
65. Άθήνα, Έθνικό Άρχαιολογικό Μουσείο άρ. εύρ. 1330· *LIMC* II (1984) 873 άρ. 346 πίν. 638 λ. Asklepios (B. Holtzmann).
66. Βλ. σημ. 58.
67. Άθήνα, Έθνικό Άρχαιολογικό Μουσείο άρ. εύρ. 1429· Svoronos αυτόθι (σημ. 34) 434 άρ. 127 πίν. 37. Kutsch αυτόθι (σημ. 30) 133 άρ. 111· Καρούζου αυτόθι (σημ. 28) 146 άρ. 1429.
68. Τά Έπιδαύρια διεξάγοντο στις 18 Βοηδρομιώνος. Βλ. L. Deubner, *Attische Feste* (1932) 72 κέ. H. W. Parke, *Athenische Feste* (1987) 96. 282.
69. Η έορτή των Άσκλημείων διεξαγόταν στις 8 Έλαφηβολιώνος. Βλ. σχετικά Deubner αυτόθι 142. Parke αυτόθι.
70. Πaus. II 11,7. E. J. K. L. Edelstein, *Asclepius* (1945) 355 άρ. 555.
71. Άρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς άρ. εύρ. 1671· *IG* II/III² 47 (άρχές 4ου αι. π.Χ.)
72. *IG* II/III² 974.
73. *IG* IV 1² 97.
74. F. Graf, „Milch, Honig und Wein“, στο *Perennitas: Studi in onore die Angelo Brelich* 220. Βλ. σχετικά S. Scullion, *ClAnt* 13, 1994, 76.
75. Ηρώνδας IV 15 κέ.
76. Deubner αυτόθι (σημ. 68) 155 κέ.
77. P. Stengel, *Die griechischen Kultusaltertümer* (1920) 100.

78. L. Ziehen, *Leges Sacrae* II 1 (1906) 77 κέ. ἀρ. 22. 22 b.
79. Stengel αὐτόθι 100 κέ.
80. Graf αὐτόθι (σημ. 74) 220.
81. Πaus. I 34,5: Δοκῶ δὲ Ἀμφιάραον ὄνειράτων διακρίσει μάλιστα προσκείσθαι· δῆλος δέ, ἡνίκα ἐνομίσθη θεός, δι' ὄνειράτων μαντικὴν καταστησάμενος. Καὶ πρῶτον μὲν καθήρασθαι νομιζοῦσιν ὅστις ἦλθεν Ἀμφιάρῳ χρησόμενος· ἔστι δὲ καθάρισον τῷ θεῷ θύειν, θύουσι δὲ καὶ αὐτῷ καὶ πᾶσιν ὅσοις ἔστιν ἐπὶ τῷ βωμῷ τὰ ὀνόματα· προεξεργασμένων δὲ τούτων κριὸν θύσαντες καὶ τὸ δέρμα ὑποστρωσάμενοι καθεῦδουσι ἀναμένοντες δῆλωσιν ὄνειρατος.
82. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 406· B. Forsén, *ZPE* 87 (1991) 173 κέ. πίν. 5c.
83. Forsén αὐτόθι 78, πρβ. εἰκ. 74–76.
84. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 211· *IG* II/III² 4589· Greifenhagen αὐτόθι (σημ. 38) 238 κέ. πίν. 50,2· B. Forsén, *ZPE* 87, 1991, 173.
85. Greifenhagen αὐτόθι 227 κέ.
86. *IG* IV 951. Herzog αὐτόθι (σημ. 15).
87. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 405· U. Hausmann, *Kunst und Heilium* (1948) 46 εἰκ. 1. K. Kerényi, *Der Göttliche Arzt* (1956) 33 εἰκ. 1, 36· U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* (1960) 58 εἰκ. 28· F. T. van Straten, στό: H. S. Versnel, *Faith, Hope and Worship* (1981) 98 εἰκ. 41· *LIMC* II (1984) 876 ἀρ. 105 (B. Holtzmann)· Güntner αὐτόθι (σημ. 34) 36. 137 C2.
88. Γιὰ τὰ σημασία τοῦ δέρματος ζώου πάνω σὲ κλίνη διαμορφωμένη στὸ βράχο στὴν ἱαματικὴ λατρεία βλ. A. Petropoulou, *Incubation on a Ram Skin* στό: *La Béotie antique.*, Lyon 1983 (Paris 1985).
89. Λυκόφρων Ἀλεξ. 1050 κέ.
90. *IG* IV 951, 41–47: Παιὶς ἄφρωνος. οὗτος ἀφίκετο εἰς τὸ ἱερόν ὑπὲρ φωνᾶς. ὡς δὲ προεθύσατο καὶ ἐπόησε τὰ νομιζόμενα, μετὰ τοῦτο ὁ παῖς ὁ τῷ θεῷ πυρφορῶν ἐπήρετο, ποί τὸν πατέρα τὸν τοῦ παιδὸς ποτιβλέψας ὑποδέκεσαι τοῦτον ἐνιαυτοῦ, τυχόντα ἐφ' ἃ πάρεστι, ἀποθυσεῖν τὰ ἱατρα· ὁ δὲ παῖς ἐξαπίνης ὑποδέκομαι ἔφα. ὁ δὲ πατὴρ ἐκπλαγείς πάλιν ἐκέλετο αὐτὸν εἰπεῖν· ὁ δ' ἔλεγε πάλιν καὶ ἐκ τούτου ὑγίης ἐγένετο· Herzog αὐτόθι (σημ. 15) 11, 5.
91. *IG* IV 951, 113–119: Ἀνήρ δάκτυλον ἰάθη ὑπὸ ὄφιος. οὗτος τὸν τοῦ ποδὸς δάκτυλον ὑπὸ τοῦ ἀγρίου ἔλκεος δεινῶς διακείμενος μεθάμερα ὑπὸ τῶν θεραπόντων ἐξενηχιθεὶς ἐπὶ ἐδράματός τινος καθίζε. ὕπνου δὲ νιν λαβόντος, ἐν τούτῳι δράκων ἐκ τοῦ ἀβάτου ἐξελθὼν τὸν δάκτυλον ἰάσατο τῷ γλώσσει καὶ τοῦτο ποιήσας εἰς τὸ ἄβατον ἀνεχώρησε πάλιν. ἐξεγερθεὶς δέ, ὡς ἦς ὑγίης, ἔφα ὄφιν ἰδεῖν· δοκεῖν νεανίσκον εὐπρεπῆ τὰμ μορφάν ἐπὶ τὸν δάκτυλον ἐπιπῆν φάρμακον. Herzog αὐτόθι 15, 17.
92. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 3369· B. Λεονάρδος, *AE* 1916, 119 κέ. εἰκ. 2· U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* (1960) 19 εἰκ. 8· J. Schouten, *The Rod and Serpent of Asklepios* (1967) 53 κέ. εἰκ. 13· B.

- Πετράκος, *Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου* (1968) πίν. 40 α. Τοῦ ἴδιου, *Οἱ Ἐπιγραφές τοῦ Ὠρωποῦ* (1997) ἀρ. 344.
93. Herzog αὐτόθι 20 XXXIII.
94. *AvP* VIII 2 (1895) 177 ἀρ. 251 στίχος 26.
95. Ἀριστοφάνης *Πλοῦτος* 710.
96. Αἴλιος Ἀριστείδης *Ἱερῶν Λόγος* A 280,11.
97. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 245· Δραγάτης αὐτόθι (σημ. 1) 132 ἀρ. 1· Kutsch αὐτόθι (σημ. 30) 135 ἀρ. 125· C. Vorster, *Griechische Kinderstatuen* (1983) 164 πίν. 6, 6. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 246· Δραγάτης αὐτόθι 194· Vorster αὐτόθι 170 κέ. πίν. 19, 1-2.
98. Vorster αὐτόθι.
99. Δραγάτης αὐτόθι 132 κέ.
100. Γ. Ἀραβαντινοῦ-Μεταλλينوῦ, *AAA* 15, 1982, 244 κέ. Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ στοὺς Θεσσαλικούς Γόννους βλ. B. Helly, *Gonnoi* I (1973) 149, καὶ γιὰ τὶς ἐπιγραφές, ὁ ἴδιος, *Gonnoi* II (1973) 200 κέ.
101. Τὰ εὐρήματα φυλάσσονται σήμερα στὸ Μουσεῖο τῶν Χανίων, ἀλλὰ παραμένουν στὴν πλειονότητά τους ἀδημοσίευτα. Βλ. σχετικὰ, Υ. Παραοικονομου, *BCH* 106, 1982, 419 κέ. Γιὰ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Λισσοῦ, G. Daux, *BCH* 82, 1958, 798 κέ· ὁ ἴδιος, *BCH* 83, 1959, 752 κέ· *BCH* 84, 1960, 852 κέ· N. Πλάτων, *ΚρητΧρον* 11 (1957) 336 κέ· ὁ ἴδιος, *ΚρητΧρον* 12, 1958, 465 κέ· *ΚρητΧρον* 13, 1959, 376 κέ· N. Πλάτων – K. Δαβάρας, *ΚρητΧρον* 14, 1960, 516· *PECS* 519 κέ λ. Lisos (D. J. Blackman).
102. R. A. Stucky, *Die Skulpturen aus dem Eschmoun-Heiligtum bei Sidon*, *AntK* 17. Beih. (1993).
103. Γιὰ τὸν Τελεσφόρο τελευταῖα βλ. *LIMC* VII 1 (1994) 870 κέ. λ. Telesphoros (A. Cherini) μὲ τὶς πηγές καὶ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.
104. Ἡρώνας IV 30.
105. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 1780· Kutsch αὐτόθι (σημ. 30) 117 ἀρ. 237.
106. W. Larfeld, *Handbuch der griechischen Epigraphik* II (1902) 259 κέ.
107. *IG* II/III² 4449. 4481. 4501.
108. Stucky αὐτόθι 29 κέ.
109. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 1671. *IG* II/III² 47.
110. Βλ. σημ. 36.
111. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1378.
112. *IG* II/III² 4538.

Προέλευση εικόνων

εικ. 2	Γ.Α.Ι. Ἀθήνα, ἀρ. ἀρνητικοῦ 89/70
εικ. 7	Γ.Α.Ι. Ἀθήνα, ἀρ. ἀρνητικοῦ NM 642
εικ. 8	Γ.Α.Ι. Ἀθήνα, ἀρ. ἀρνητικοῦ NM 5597
εικ. 9	Γ.Α.Ι. Κωνσταντινούπολης, Pergamonarchiv, ἀρ. ἀρνητικοῦ 77/196,2
εικ. 14	Γ.Α.Ι. Ἀθήνα, ἀρ. ἀρνητικοῦ NM 400
εικ. 20	Γ.Α.Ι. Ἀθήνα, ἀρ. ἀρνητικοῦ Pir. 1
εικ. 21	Γ.Α.Ι. Ἀθήνα, ἀρ. ἀρνητικοῦ 3312
εικ. 23	Γ.Α.Ι. Ἀθήνα, ἀρ. ἀρνητικοῦ 70/2

Τὸ σχέδιο στὴν εἰκ. 1 ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιπες εἰκόνες εἶναι τοῦ συγγραφέα.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΤΟΥ ΚΛΑUS-VALTIN VON EICKSTEDT
ΑΡ. 202 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΑΡ. 16 ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ
ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ 2001
ΣΤΙΣ "ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΠΙΝΙΑ"
ΠΙΝΔΟΥ 48, ΑΡΓΥΡΟΥΠΟΛΗ

Στὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ὁ Ἄσκληπιὸς λατρεύεται καὶ στὴν Ἀθήνα· ἡ λατρεία του ἦλθε ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο. Ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ θεοῦ στὸν Πειραιά, ποὺ ἀνασκάφηκε στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, τίποτε δὲν σώζεται σήμερα. Τὰ εὐρήματα ὡστόσο ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ἐκείνη στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς καὶ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο βοηθοῦν στὸν σχηματισμὸ εἰκόνας τῆς διαδικασίας θεραπείας ποὺ ἐφαρμοζόταν στὸ ἱερό.

